

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192352

UNIVERSAL
LIBRARY

डॉ. केतकरांचें सान्निध्य

केतकरांसंबंधीं लेखसंग्रह
अर्थात्
गुणदोषविवेचक अल्पचरित्र.

लेखक
यशवंत रामकृष्ण दाते
चिंतामण गणेश कर्वे

प्रकाशक—यशवंत रामकृष्ण दाते,
महाराष्ट्र कोशमंडळ, ३ बुधवार, पुणे.

मुद्रकः—हेरंब बापु गुर्जर, आयुर्विद्या मुद्रणालय,
२६१/२ सदाशिव पेठ, पुणे २.

सन १९४६]

एकमेव विक्रेतेः—

[किंमत २ रुपये

महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, मुंबई.

१५१ डॉ. केतकरांचें सान्निध्य

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना:—श्री. य. रा. दाते पृष्ठ १-१०

दृष्टिक्षेप पहिला:—व्यक्तिपरिचय-श्री. दाते

(लोकशिक्षण, एप्रिल १९३१) १

दुसरा:—डॉ. केतकर विक्षिप्त होते का ?-श्री. कर्वे

(भाषण-ऑल इंडिया रेडिओ) १७

,, तिसरा:—संपादक केतकर श्री कर्वे

(प्रतिभा, केतकर अंक) २३

,, चवथा:—माझा आवडता ग्रंथकार-श्री. कर्वे

(निबधसकलन, भाग १) ३२

,, पांचवा:—डॉ. केतकर आणि महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-

श्री. दाते, (लोकशिक्षण, मे-जून १९३७) ३६

,, सहावा:—ज्ञानकोशांतोल डॉ. केतकरांचें लिखाण-

श्री. कर्वे (प्रतिभा, केतकर अंक) ५३

,, ~~सातवा~~ आठवा:—ज्ञानकोशाचे अंतरंग-श्री. कर्वे

(प्रतिभा, केतकर अंक) ५६

,, आठवा:—डॉ. केतकर यांचीं नियतकालिकें-श्री. कर्वे

(लोकशिक्षण, मे-जून १९३७) ६१

,, नववा:—डॉ. केतकर यांचीं विविध कार्ये व योजना-

श्री. दाते (प्रतिभा, केतकर अंक) ७०

,, दहावा:—डॉ. केतकर यांचें प्रापंचिक जीवन-

श्री. कर्वे (लोकशिक्षण, जुलै १९३७) ८३

उपसंहार:—श्री. चिं. ग. कर्वे ९५

[टीप - लोकशिक्षण प्रतिभा, निबधसकलन व रेडिओ यांच्या

संपादक चालकाचे आम्ही आभारी आहो]

प्रस्तावना

—:०:—

डॉ. केतकर यांच्या पुण्यतिथीस १० एप्रिल १९४६ रोजी नऊ वर्षे पूर्ण झाली. इतक्या अवधीत त्यांचे एखादे चरित्र लिहिले जावे अशी त्यांच्या चाहात्या लोकांची साहजिक अपेक्षा होती. त्याप्रमाणे मध्यंतरी श्री. सौ. मुक्ताबाई लेले-दीक्षित यांनी आपण असे चरित्र लिहीत आहो असे प्रसिद्धि केले होते. त्यामुळे कदाचित् इतर कोणी तसा उपक्रम केला नसेल; परंतु अद्यापपर्यंत त्यांचे चरित्र लिहिले गेले नाही हे मात्र खरे. तेव्हा महाराष्ट्राम त्यांचा पुन्हा एकवार परिचय करून देऊन त्यांची स्मृति ताजी करावी या उद्देशाने हा लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

वास्तविक डॉ. केतकर यांचे एखादे विस्तृत चरित्र प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे व ते चरित्र त्यांच्याशी निकट सान्निध्य असलेल्यांपैकी कोणी लिहिले तर ते समुचित होईल. परंतु प्रस्तुत लेखकांनी स्वतः जबाबदारी घेऊन कांही कार्ये अंगावर घेतली आहेत व वास्तविक ती डॉ. केतकर यांनी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या रूपाने जे महाराष्ट्र भाषासंवर्धनाचे बीजारोपण केले त्यांचेच संवर्धन व पोषण करण्याच्याच स्वरूपाचीच आहेत व त्यांतील एक महाराष्ट्र शब्दकोशाचे कार्य पूर्ण करून कोठे जो थोडा फार उस्त मिळावयाचा तोच महायुद्धामुळे पुढील कार्यात अनेक प्रकारच्या कागद मिळण्यापासून तो छपाईपर्यंत सर्वतःचेच्या अडचणी उपस्थित होऊन केवळ जागेवर पाय स्थिर कसे राहतात अशी परिस्थिति निर्माण झाली व त्यामुळे केवळ लेखनकार्य करीत कसेबसे तग धरून राहावयाचे एवढेच कार्य या काळांत शक्य झाले. आताही सर्व निर्बंध दूर झाले नाहीत व परिस्थिति अनुकूल नाही, ही गोष्ट हा लहानसा लेखसंग्रह सहा

महिन्यांपूर्वी योजना करूनहि वेळेवर पूर्ण झाला नाही यावरून दिसून येतच आहे.

तेव्हां मुख्य कार्य सांभाळून इतर कार्य करण्यास अवश्य असणारी परिस्थिति सध्या उपलब्ध नाही. त्यांतून डॉ. केतकर यांच्या आयुष्यक्रमास इतके पैलू होते की त्यांचे साकल्याने वर्णन करावयाचे तर त्यांत अनेक प्रश्न उपस्थित होणार. त्यां सर्वांकडे निर्विकार बुद्धीने पाहण्याची मनोवृत्ति व तीस अनुकूल वातावरण कांही काल गेल्या-नंतरच तयार होतें. कांहीं ताज्या प्रसंगांबद्दल मनुष्याच्या मनांत जसे हर्षामर्ष असतात तसे ते दूरच्या कालांत राहात नाहींत व त्यामुळे अशा प्रसंगांचे वर्णनहि थोड्या दूरच्या कालांत अधिक निर्विकारपणाने करता येतें. शिवाय कांही त्यांचा चाहाता वर्ग हें कार्य करण्यास उत्सुक असावा असे वाटत होतें व त्यांचे एक उदाहरण वर दिलेच आहे. त्यामुळे ही गोष्ट लांबणीवर टाकणे हेंच अधिक श्रेयस्कर होय असे म्हणावे लागतें.

डॉ. केतकर यांच्या सान्निध्याचा लाभ मला १९१७ ते १९२८ पर्यंत घडून आला. मी एल्.एल्.बी. ची परीक्षा १९१६ साली उत्तीर्ण झाली व पुढे सनद काढून वकिली कोठे करावयाची या विचारांत असतांना नागपुरास प्लेग असल्यामुळे प्रथम बुलढाणे वगैरे कांहीं ठिकाणी हिंडून १९१७ साली मी नागपुरास आलों व ज्ञानकोशाचे कार्य त्याच सुमारास सुरू झालेलें असल्यामुळे सनद काढीपर्यंत कांहीं तरी उद्योग करावयाचा तो एखाद्या शाळेत शिकविण्यापेक्षा ज्ञानकोशांत लेखन करणे अधिक बरे म्हणून काम करूं लागलों. ज्ञानकोशाच्या कार्यास कायदेशीर रीतीने १९१७ मार्चमध्ये व समारंभपूर्वक सुरुवात त्याच सालाच्या वर्ष प्रतिपदेच्या मुहूर्तावर करण्यात आली. त्यापूर्वीच मी काम करूं लागलों होतो. तेथपासून ज्ञानकोश पूर्ण झाल्यानंतर १९२८ साली १ एप्रिल

यादिवशीं आम्ही ज्ञानकोशमंडळ सोडीपर्यंत मी ज्ञानकोशमंडळांत कार्य करीत होतो व सर्व संपादकीय व्यवस्थेचें काम प्रथमपासून माझे-कडेच होतें. याप्रमाणें ज्ञानकोशाच्या कार्यामुळेच मला डॉ. केतकरांचा सहवास घडला व तें पूर्ण झाल्यावर लवकरच तो सुटला. ज्ञानकोशमंडळाची संपादकीय कचेरी पुणें येथें १९१९ सालीं जुलैमध्ये आणण्यांत आली व ता. २ जुलै रोजीं रा. कर्वे यांची नेमणूक करण्यांत आली व तेहि वरील दिवशीं आम्हांबरोबरच ज्ञानकोशमंडळ सोडून निघाले.

डॉ. केतकर यांच्या आयुष्यक्रमाचे साधारणतः तीन कालखंड पडतात. पहिला त्यांचें शिक्षण, परदेशगमन, प्रवास व कार्यनिश्चिति हा होय. दुसरा ज्ञानकोश प्रकाशन व तिसरा ज्ञानकोशानंतरचा. यापैकीं त्यांचें मुख्य कार्य जें ज्ञानकोश त्या कालखंडामध्येच आमचा त्यांच्याशीं सहवास घडला व सामान्यतः त्या कालखंडालाच अमुलक्षण बहुतेक लेख आहेत, व या कालखंडांतच त्यांनीं देशीभाषेंत ज्ञान देण्याच्या मुख्य कार्याचा उपक्रम केला.

डॉ. केतकर यांचें शिक्षण उमरावती व मुंबई येथें झाल्यानंतर ते अमेरिकेंत गेले व तेथून परत येतांना इंग्लंडमध्ये वर्षदीडवर्ष राहून हिंदुस्थानांत १९१२ मध्ये परत आले. त्यानंतर त्यांनीं हिंदुस्थान, सीलोन वगैरेमध्ये प्रवास करून निरिक्षण केलें व कलकत्त्यास थोडे दिवस राहून आपलें कार्यक्षेत्र निश्चित करून नागपुरास येऊन ज्ञानकोशाच्या कार्यास त्यांनीं आरंभ केला. येथें पहिला काल खंड समाप्त झाला. त्यानंतर १९२७ मध्येच मुख्य ज्ञानकोशाचें कार्य संपलें. येथेंच दुसरा काल खंड संपला. त्यानंतर पुढील कार्याची निश्चिति करण्यांत एक वर्ष गेलें व ती निश्चितिबरोबर करतां न आल्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांस त्यांस सोडून स्वतंत्र व्हावें लागलें. यानंतर त्यांनीं कांहीं कादंबऱ्या व लेख लिहिले व महाराष्ट्राचा प्राचीन

इतिहास लिहिण्याचा उपक्रम केला. त्याचा प्रथम खंड सर्वांच्या अखेरीस प्रसिद्ध व्हावयाचा होता व तो इंग्लंडमध्ये जाऊन लिहावयाचा होता. दुसरा खंड शालिवाहन पर्व हा प्रसिद्ध झाला व तिसरा आणि चवथा हे लिहून तयार आहेत असे समजते. या खेरीज गुजराती व हिंदी ज्ञानकोशाचा त्यांनी उपक्रम केला. गुजराती ज्ञानकोशाचे दोन खंड व हिंदीचा एक खंड बाहेर पडले. पुढील कार्याची त्यांनी फारशी फिकिर केली नाही. अखेरीस त्यांनी राजकारणांत भाग घेण्याचा प्रयत्न केला व स्टेट सेक्रेटरी विरुद्ध फिर्याद केली व आपली कैफियत 'व्हिक्टोरियस इंडिया' या इंग्रजी पुस्तकांत मांडली. हे पुस्तक त्यांच्या मागून प्रसिद्ध झाले. विद्यासेवकांत त्यांनी तीन कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या व तीन मागाहून लिहिल्या. एक अपूर्ण कादंबरी 'भटक्या' ही त्यांच्या निधनानंतर प्रसिद्ध झाली. याखेरीज 'महाराष्ट्रियांचे काव्य-परीक्षण', 'निःशस्त्रांचे राजकारण' व इतर निबंध त्यांनी लिहिले.

प्रस्तुत ग्रंथांतील लेख त्यांच्या निधनानंतर लवकरच लिहिले गेले आहेत. त्यामुळे ते तावत्कालपर्यंतच्या विशेषतः त्यांचा आमचा सहवास जो ज्ञानकोश कार्यामुळे घडला त्या कालखंडालाच अनुलक्षून लिहिलेले आहेत; त्यामुळे ज्ञानकोशाच्या अनुषंगाने त्यांचा जो आयुष्यक्रम आमच्या नजरेस आला त्या संबंधीच हे लिखाण आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. त्याप्रमाणेच त्यांच्या आयुष्यातील मुख्य कार्य ज्ञानकोश हेच होय, हेहि त्यांच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचे निरीक्षण केल्यावर व त्यांच्या आयुष्यांतील एकंदर कार्याचा आढावा घेतला असता लक्षांत येईल.

डॉ. केतकरांचा स्वभाव असा होता की, त्यांस त्यावेळीं चालू असलेल्या शैक्षणिक अगर राजकीय क्षेत्रां कोणाच्याहि सहकार्याने काम करणे अशक्य होते. कलकत्त्यास ते एक वर्ष अध्यापनाचे कार्य

करात होते पण त्यानंतर ते तेथे टिकू शकले नाहीत. तेथे 'सर-अशुतोष मुकजींनी त्यांच्याशी लबाडी केली' असा त्यांचा समज होना. राजकारणांत अमेरिकेत जाण्यापूर्वी जी त्यांची मते होती ती परत येईपर्यंत पार बदलून गेली. ते जरी टिळकाचे चाहते असून टिळक पक्षीय म्हणवीत असत तरी त्यावेळी टिळकांच्या राजकारणात त्यांच्याशी सहकार्य करीत अमलेल्या कोणत्याहि व्यक्तीचे व त्यांचे कधी पटले नसते व पटलेहि नाही. नागपूरकर मंडळींचा व त्याचा बेबनावच झाला व नागपूरकर मंडळीने केसरीत एक पत्रक प्रसिद्ध करून त्यांच्या विरुद्ध ज्ञानभोश कार्याबद्दलहि तक्रार केली. पुण्यातील टिळकांच्या अनुयायांशी तर त्यांचे विळ्याभोपळ्या एवढे सख्ये दिसून आले. याप्रमाणे राजकारणांत ते एकांडेच राहिले. तसेच सामाजिक, शैक्षणिक वगैरे बाबतीत त्यांची मते प्रचलित रूढ प्रणाली पासून फारच दूर असल्यामुळे त्यावेळी चालू असलेल्या कोणत्याहि संस्थेत अगर कार्यात त्यांस सहकारी होणे अशक्य होते. त्यावेळी सरकारी नोकरीत शिरण्याच्या बाबतीत अमेरिकन पदवीस मान नव्हता त्यामुळे कांहीं अमेरिकन पदवीधरांस आपल्या पदवीस मानीत नाहीत म्हणून सरकारी नोकरी सोडावी लागली व कांहींस इंग्रजी पदवी मिळवावी लागली. त्यामुळे तोहि मार्ग बंदच होता व तिकडे जाण्याचा त्यांनी कधी प्रयत्न केला नाही. बडोद्याची शिष्यवृत्ति घेतल्यामुळे तेथे नोकरी करण्याचे बंधन त्यांजवर होते पण तेहि त्यांनी झुगारून दिले. तेव्हां त्यांस कांहीं स्वतंत्र व्यवसायच करणे भाग होते व त्याप्रमाणे त्यांनी हा ज्ञानकोशाचा स्वतंत्र व्यवसाय हाती घेतला. याबद्दलच्या त्यांच्या कल्पना प्रथम संदिग्धच होत्या असे त्यांनीच लिहून ठेवले आहे व 'माझी ज्ञानकोशाकडे प्रवृत्ति होण्यास माझी कांहीं अंशी स्वतः पत्कलेली बेकारी कारण असावी असे वाटते' असे त्यांनीच म्हटले आहे. त्यावेळी या कार्यास अनुकूल वेळ होती

व तें नागपुरास सुरू झाल्यामुळें त्यांस तेथें रा. पाध्ये वगैरे प्रथम सहकारी मिळाले पण त्यांस त्यांनीं लवकरच दूर केलें. नागपूर येथें असतांना त्या वेळच्या जुन्या लेखकांचें सहकार्य मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला पण त्यांस कोणीहि येऊन मिळाला नाहीं. तसेंच नागपूरच्या कचेरीत कांहीं काळ काम केलेल्या सुमारे शमराच्या वर लेखकांपैकीं फक्त रा. दाते व रा. देशपांडे हे संपादकवर्गापैकीं व. रा. टिळक हे हिशोबखात्यापैकीं एवढेच पुण्यास आले. इतरांनीं नागपुरासच कोणी वकीली, कोणी मास्तरकी वगैरे पाहिली. रा. देशपांडे हेहि बघिरतेमुळें सरकारी शिक्षण खात्यांतून कमी केले गेलेले होते व रा. टिळक हे राजकारणामुळें कमी झालेले होते. पुण्यासहि नागपूरची कचेरी येण्यापूर्वींचा जो लेखक वर्ग होता तो हि लवकरच सोडून गेला व सर्व नवीनच माणसें घेऊन तयार करावीं लागलीं. त्यांपैकीं कांहीं अडचणी सोसूनहि टिकून राहिल्यामुळें ज्ञानकोशाचें कार्य पूर्ण तरी झालें. मध्यंतरीं नागपूरकरांबरोबर केतकरांचा जो वाद चालू होता त्यामुळें कार्य मध्येंच स्थगित होतें कीं काय, असेंहि येथील संपादकवर्गाम वाटूं लागलें होतें व तशी स्थिति आल्यास निदान दुसरीकडे नोकरी मागावयाची पाळी येऊं नये म्हणून सरस्वती मंदिर संस्था त्यांनीं आधींच काढून ठेवली होती व तीत डॉ. केतकर यांचा संबंध ठेवला नव्हता.

ज्ञानकोशाचें प्रत्यक्ष कार्य चालू असतां त्यांचा अनेक निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांशीं संबंध आला. ज्ञानकोशमंडळ नोंदण्याच्या वेळींहि तें सरळपणें नोंदलें गेलें नाहीं. डॉ. केतकर अमेरिकेंत जाऊन आलेले व जहाल पक्षी समजले जात. आधीं ज्ञानकोश व तो महाराष्ट्रीय दृष्टीनें लिहिलेला ज्ञानकोश तेव्हां त्यांत राजकारण असलेंच पाहिजे व फ्रान्समध्ये ज्याप्रमाणें डिडरोप्रभृति ज्ञानकोशकर्त्यांनीं एक नवीन विचारप्रणाली निर्माण करून फ्रान्समध्ये

राजकीय चळवळ केली व त्यामुळे त्यांस तुरुंगवासांत ठेवावे लागले त्वाप्रमाणे येथेहि कांहीं होण्याचा संभव आहे काय, असा संशय त्यावेळीं कांहीं लोकांस आल्याशिवाय राहिला नाही व ही कंपनी नोंदावयाचे नाकारतां येईल काय असाहि प्रश्न उपस्थित केला गेल्याचे समजते. पण प्रत्यक्ष तसें कांहीं न होतां कंपनी रीतसर नोंदली गेली. मॉरिस कॉलेजचे तत्कालीन प्रिन्सिपॉल यांनीहि मला एकदां महाराष्ट्रीय दृष्टीनें लिहिलेला ज्ञानकोश म्हणजे काय अशी पृच्छा केली होती.

मुंबई इलाखा मोठा असल्यामुळे येथे होणाऱ्या अनेक गोष्टींकडे राज्यकर्त्यांचे लक्ष्य जावयास वेळ लागतो पण मध्यप्रांत हा लहान असल्यामुळे व नागपूर शहर व त्यांतील पुढारलेला वर्ग त्यावेळीं फार मोठा नसल्यामुळे तेथे साध्या गोष्टींसहि प्रसिद्धि लवकर मिळत असे. तसेंच तेथील मोठमोठे गव्हर्नरापर्यंतचे अधिकारी व गांवांतील प्रतिष्ठित लोक यांमधील अंतरहि अल्प असे. मंडळ नोंदले गेल्यावर मात्र तेथील सेक्रेटरीएटमधील लायब्ररी वगैरेमधील पुस्तके किंवा इतर माहिती मिळणे फार सुलभतेनें घडून येऊ लागले व सेन्सस-रिपोर्ट वगैरे अनेक संदर्भग्रंथ मध्यप्रांतसरकारनें आम्हांस मोफत पुरवले. मुंबईसरकारची मात्र याबाबतची वृत्ति अत्यंत कंजुषपणाची व उदासीन दिसून आली. उदाहरणार्थ, आम्हाला सर्व प्रांतिक सर-कारांकडून ब्रह्मदेशसुद्धां त्यांचे राज्यकारभाराचे वार्षिक अहवाल (Administrative Reports) भेट म्हणून येत असत. फक्त मुंबई सरकार मात्र पाठवीत नसे.

ज्ञानकोशाची मूळ योजना व प्रत्यक्ष त्याचे वर्तमानस्वरूप यांतहि बरेच अंतर दिसून येईल. यचे कारण कार्यकर्त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे सर्वच गोष्टी प्रत्यक्षपणे कृतींत उतरतात असे नाही. परिस्थिती-

प्रमाणें त्यांत फेरफार करावेच लागतात. तसे ज्ञानकोशांत सर्वच बाबतींत त्याच्या बाह्यस्वरूपापासून अंतरंगपर्यंत करावे लागलेच. कितीतरी तयार केलेले साहित्य अनुपयोजीत राहिले व वेळोवेळी बरेचसे आयत्यावेळी तयार करावे लागले. इतर आनुषंगिक कार्याच्या कितीतरी कल्पना व योजना तशाच टाकून द्याव्या लागल्या. एक प्राथमिक कार्य म्हणून वाङ्मयसूचि मात्र तयार झाली. ती तडका-फडकी होऊन छापून निघाली म्हणूनच झाली. तैत्तिरीय संहितेची पदसूचि तयार होऊनहि ती प्रकाशांत येऊ शकली नाही. ज्ञानकोशानंतर सर्व मंडळी एकत्र राहून मराठी वाङ्मयक्षेत्रांत भरीव अशी कार्ये करण्यासंबंधी अनेक योजना, चर्चा, प्राथमिक पूर्व तयारी होऊनहि प्रत्यक्षांत कांहीं आले नाही. अनेक वर्षे एकत्र राहिलेला कार्यकर्त्यांचा संच पांगला गेला. त्यांस एकत्र ठेवतां आले नाही व ज्ञानकोशानंतर डॉ. केतकर यांनी अंगावर घेतलेल्या कार्यापैकी एकहि कार्य पुढे प्रत्यक्ष पूर्ण झाले नाही किंवा त्यासंबंधी त्यांस कांहीं निश्चित योजना करतां आली नाही.

जी उद्यांविषयीची बेफिकीरवृत्ति ज्ञानकोशाच्या कार्यांत त्यांचे मनःस्वास्थ्य ठेवण्यास कारणीभूत झाली तीच कदाचित् त्यांच्या पुढील कार्यांत त्यांस स्थिरतेपासून दूर नेण्यास कारण झाली असावी. प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे प्रथम प्रसिद्ध केलेले दोन उपखंड पुढे रद्द करण्यांत आले व पहिल्या भागाची निश्चित रूपरेखाहि लिहिलेली असावी असे वाटत नाही.

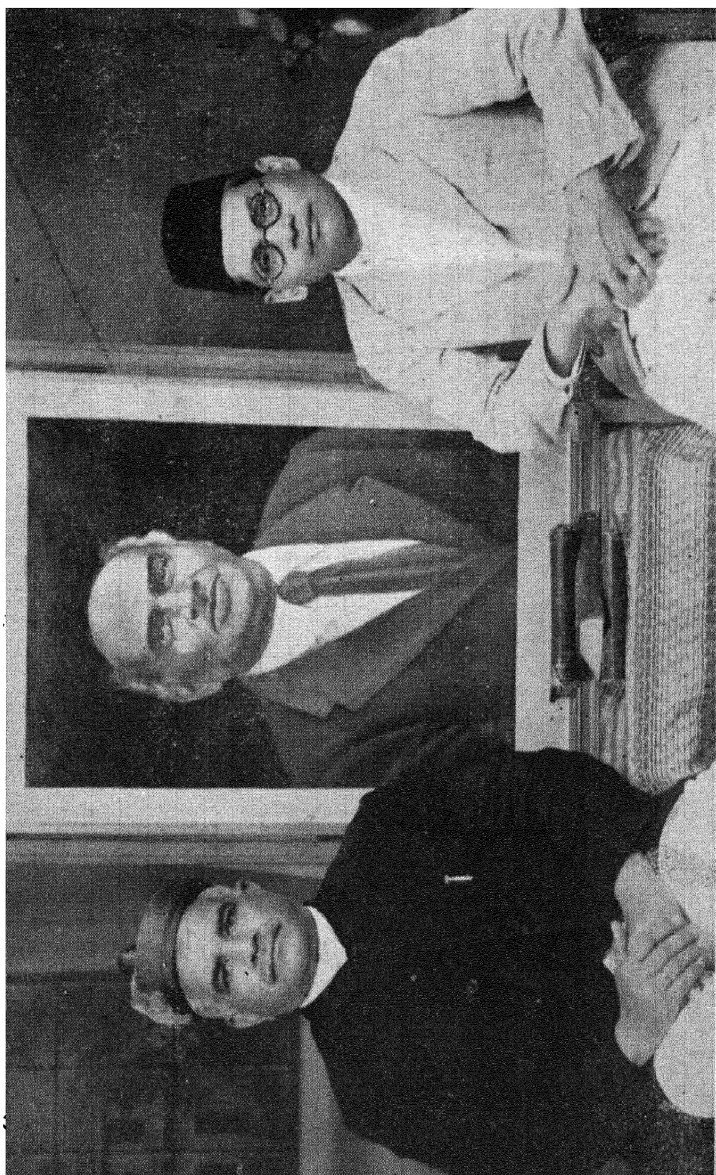
त्यांच्या महाराष्ट्रीय समाजापासून प्रथम जिमखान्यावर व पुढे छावणीमध्ये याप्रमाणे दूर राहणीमुळे त्यांचा सामाजिक संबंध विशेषतः कोणाजवळ राहिला नाही. राजकारणांत तर ते एकाडेच होते. त्यांच्या ओळखी पुष्कळ पण खास मित्र असा कोणी त्यांनी

जोडलेला आढळत नाही. ज्ञानकोशांतील सहकारी तें कार्य पूर्ण होईपर्यंत त्यांस चिकटून तरी राहिले पण गुजराती ज्ञानकोशांतील लेखकवर्ग त्यांस तसा मिळाला नाही. त्यांपैकी दोघांनी त्यांच्यावर पगारबाकीकरितां फिर्यादी केल्या व एकांने तर त्यांच्यावर अट-केचा हुकूम मिळविला. त्यामुळे ते एकाकी झाले व त्यांच्या निधना-पूर्वी त्यांच्या आजाराची बातमी सुद्धां कोणास कळली नाही व अखेरीस त्यांचें दहन होण्याऐवजीं दफन होण्यामुळे त्यांची समाजा-पासून तुटकवृत्ति अढळ राहिली. पण या समाजापासून अलग राहण्याच्या वृत्तीमुळेच कदाचित् त्यांस या समाजाचें दूर दृष्टीनें निरीक्षण करतां आलें. त्यांच्या स्वतःच्या विवाहामुळे समाजांतील भिन्नभिन्न घटकांतील विवाह, अमरावतीच्या त्यांच्या रहिवासांमुळे वेदया समाजाबद्दलची अनुकंपा अथवा सहानुभूति, परदेश गमनामुळे परदेशस्थ हिंदी समाजाबद्दलचे प्रश्न, अनेक जातींतल्या लोकांशीं खानपानादि संबंध आल्यामुळे जातिभेद व तन्मूलक विवाह यासंबंधी भानगडीचे प्रश्न व या सर्वांचा उलगडा कसा करतां येईल हें कोडे, नवीन नवीन विचार, परिस्थितीमुळे राहणींत, सामाजिक संबंधांत वगैरे होणारे बदल व त्यांस अनुसरून नवीन आचार, नियम अथवा स्मृति, जातिभेदाऐवजीं लवचिक चातुर्वर्ण्याचें पुनरुज्जीवन केल्यास त्यापासून फायदे वगैरे अनेक सामाजिक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांकडे त्यांचें लक्ष गेलें व परदेशांत चौकस बुद्धीनें केलेलें निरीक्षण व अभ्यास यांमुळे आलेली व्यापक व सर्वकष दृष्टि यांच्या साहाय्यानें त्यांनीं या प्रश्नांची छाननी आपल्या निबंधांत व कादंबऱ्यांतून केली व आपल्या ग्रंथांतूनहि त्यांची सामाजिक अभ्यासविषयक दृष्टि मधून मधून एकसारखी नजरेस पडते. त्यांचें कार्य जें पुढें व्यक्तिनिष्ठ झालें तें संस्थानिष्ठ झालें असें पक्षर त्यांच्या हातून यापेक्षां पुष्कळच अधिक व उपयुक्त कार्य झालें असें. असो.

या लेखसंग्रहामुळे त्यांचे ओझरते दर्शन पुन्हा एकदां महाराष्ट्रास करून देण्याचे कार्य झाले तरी येवढेच सध्यां पुष्कळ झाले. असें मानून व पुढेमागे त्यांच्या कार्याची अधिक विस्तृत मीमांसा करण्याचा योग आल्यास तसें अवश्य करण्याचे आश्वासन देऊन ही प्रस्तावना सध्यां पूर्ण करितों.

यशवंत रामकृष्ण दाते

— — — — —

डा. केतकरांचें सान्निध्य

प्रथम दृष्टिक्षेप

व्यक्तिपरिचय

दक्षिण हैद्राबाद येथें येत्या मे महिन्यात (१९३१) होणाऱ्या सोळाव्या महाराष्ट्र-साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. केतकर यांची योजना झाली असल्यामुळे त्याचा व त्यांच्या कार्याचा परिचय 'लोक-शिक्षण'च्या वाचकवर्गास करून देण्याविषयी संपादकांनी मला विनंति केली, त्यावेळीं मी थोडा बुचकळ्यांत पडलों. कारण, एक तर स्वतःच्या प्रमुखत्वाखाली संपादित झालेल्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशामुळे व अलीकडे लिहिलेल्या एकदोन कादंबऱ्यामुळे डॉ. केतकर हे मराठी वाचकांच्या इतके परिचयाचे झाले आहेत की, त्यांचा नव्याने परिचय करून देण्याची फारशी आवश्यकता नाही. शिवाय परिचय कोणाचा करून द्यावयाचा, तर जे स्वतः आपल्या नांवाची जाहिरात जेणेकरून होईल अशा चर्चेचा अथवा वादाचा एकहि प्रसंग कधीं यायां जाऊ द्यावयाचे नाहीत, एवढेच नव्हे तर असा प्रसंग मुद्दाम स्वतःवर ओढवूनहि घेतील अशा गृहस्थांचा. तेव्हां त्यांची माहिती नाही असा मराठी वाचक मिळणें कठीणच. अर्थात् प्रसिद्धीला प्रसिद्धि कसली द्यावयाची? तथापि कांहीं प्रसंग औपचारिक रीत्या साजरे करावयाचे असतात व प्रौढ मराठी वाङ्मयास वाहिलेल्या मासिकानें भावी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षासंबंधी परिचयात्मक लेख लिहिणे हाहि एक असाच प्रसंग असल्याने तो साजरा केला पाहिजे. दुसरें असें की, डॉ. केतकर व प्रस्तुत लेखक हे ज्ञानकोशाच्या आरंभापासून तो पूर्ण होईपर्यंत जवळजवळ बारा वर्षे एकत्र कार्य करीत

राहिलेले, आणि त्या कार्याचा गौरव म्हणजे पर्यायाने तत्संबंधी व्यक्तीचा गौरव असल्याने तो त्यांतीलच एखाद्या व्यक्तीने करणे म्हणजे “गुळाचा गणपति व गुळाचाच नैवेद्य” किंवा स्वतःच आपणाभोवती दिवे ओवाळून ध्यावयाचे अशी स्थिति व्हावयाची. तथापि मित्रकार्य म्हणून प्रस्तुत लेख लिहिण्याचें मी कबूल केले.

डॉ. केतकर यांचें घराणें मूळचें कोंकणांतलें. दाभोळजवळील अजनवेल हा त्यांचा गांव. येथें त्यांचे आजोबा पूर्वी हस्तलिखित पोथ्या विकण्याचा व्यवसाय करीत; व त्यामुळे त्यांचा जुन्या पिढीतील मुप्रसिद्ध प्रकाशक कै. माधव चंद्रोबा यांच्याशी काही संबंध आला होता. पूर्वी छापखान्याची सोय नसल्यामुळे जुने ग्रंथ हातांनी लिहूनच त्यांच्या प्रति कराव्या लागत व असे ग्रंथ गाडीत घालून गांवो-गांव विक्रीत हिंडावें लागे. हे ग्रंथ महाग असल्यामुळे पूर्वीच्या भिक्षुक वगैरे ब्राम्हणांस ते विकत घेण्याचें सामर्थ्य नसे. पण असा एखादा ग्रंथ विकणारा आला म्हणजे गांवांतील पाटील किंवा शेतसावकार असे ग्रंथ विकत घेऊन ब्राह्मणांस दान करीत. यांत दोन तीन कार्ये होत. एकतर ब्राह्मणांस ग्रंथ मिळत; दुसरे, श्रीमान् लोकांस ते दान केल्याचें पुण्य मिळे; व व्यापाऱ्याची विक्री होई. असो. डॉ. केतकर यांचे वडील मध्यप्रांतांत पोस्टखान्यांत नोकरीस होते; व ते नोकरी निमित्त रायपुरास असतांना सन १८८४ मध्ये यांचा जन्म झाला.

डॉ. केतकर यांचें हायस्कूलचें शिक्षण उमरावती येथें झालें. त्यांचे एक वडील बंधु एम. ए. झाले होते; पण ते तत्त्वणपर्णीच वारले. त्यांचे एक चुलते उमरावतीस वर्काल होते. डॉ. केतकर हे शाळेत चलाख विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध होते; व वऱ्हाडांत ‘मराठी’ या विषयास एक शिष्यवृत्ति असून तिची स्वतंत्र परीक्षा असे, तीत वर येऊन त्यांस ही शिष्यवृत्ति मिळाली होती. त्यांना लहानपणापासूनच वाच-

नाचा विशेष नाद अमून अनेक विषयांवरची पुस्तके वाचीत असल्याने त्याचे ज्ञान बहुविध असे; व या गुणांमुळे त्यास तेव्हांच 'एन्साय-क्लोपीडिया' ऊर्फ 'ज्ञानकोश' म्हणत हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. त्याचे उच्च शिक्षण मुंबईस विल्सन कॉलेजमध्ये झाले. परंतु कॉलेजमध्ये असतांना परीक्षेस नेमलेल्या पुस्तकांऐवजी इतरच पुस्तके वाचण्याकडे त्यांची अधिक प्रवृत्ति असल्यामुळे ते परीक्षेत फारसे वर येत नसत. इंटरमीडिएटच्या परीक्षेत त्यास एकदा खो बसला व पुनः बी. ए. मध्येहि अपयश आले. तेव्हां येथील शिक्षण थांबवून ते १९०६ साली अमेरिकेत गेले; व तेथे एम. ए. ची परीक्षा देऊन कॉर्नेल् युनिव्हर्सिटीमधून पीएच्. डी. ची पदवी त्यांनी मिळविली. ही शेवटची परीक्षाहि इतर विषयांकडे लक्ष दिल्यामुळे त्यांना दोनदा द्यावी लागली. परंतु त्यांनी अमेरिकेत असतांना अनेक ग्रंथांचे अवलोकन केले. त्यांचा बराचसा वेळ ग्रंथा-लयातच जात असे. समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र या विषयांचाच त्यांनी जरी विशेष अभ्यास केला होता, तरी समाजशास्त्राच्या पूर्ण अध्यय-नास इतर अनेक आनुपांगिक शास्त्रांच्या अभ्यासाची जोड देणे इष्ट वाटल्यामुळे त्यांनी भूस्तरशास्त्र, जीविशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रां-वरील प्रोफेसरांची व्याख्याने ऐकली. शेवटी अमेरिकेतील अभ्यासक्रम १९११ च्या आरंभी संपविल्यावर ते इंग्लंडला गेले; व तेथे सुमारे वर्ष दीडवर्ष राहून नंतर हिंदुस्थानास परत आले.

येथे आल्यावर त्यांनी सुमारे दोनतीन वर्षे सर्व हिंदुस्थानभर व कांही दिवस सिंहलद्वीपांत प्रवास केला आणि तत्कालीन राजकीय व सामाजिक स्थितीचे बारकाईने अवलोकन केले. मध्यंतरी १९१३-१४ साली एक वर्ष ते कलकत्ता युनिव्हर्सिटीमध्ये राजनीतिशास्त्र व अर्थ-शास्त्र या विषयांचे व्याख्याते होते. नंतर नागपुरास येऊन त्यांनी

‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’ची योजना तयार केली. १९१६ मध्ये ह्या कार्यात प्रारंभ तेथे केला, पण सुमारे बारा वर्षांनी ते कार्य पुणे येथे समाप्त झाले; व आतां गुजराती ज्ञानकोश, प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास इत्यादि कार्ये त्यांनी अंगावर घेतली आहेत. डॉ. केतकर इंग्लंडमध्ये असताना तेथे ‘नो बॉडीज क्लब’ या नांवाचा एक क्लब होता त्याचे ते सेक्रेटरी होते. तेथे मि. कोहन आणि त्यांच्या दोन मुली येत असत. यामुळे त्यांची व कु. ईडिथ कोहन यांची ओळख झाली व पुढे तो परिचय वाढत गेला. कु. कोहन यांना हिंदुस्थानाबद्दल विशेष कौतुक व आदर वाटत असे म्हणून त्या हिंदी विद्यार्थ्यांशी ओळख करून घेत; व त्यांनी हिंदुस्थानाबद्दल बरेच वाङ्मय वाचले होते. त्यांनी लंडन येथील ओरिएंटल स्कूलमध्ये मराठीचा अभ्यास करून एक परीक्षाहि दिली होती. त्यांस शांकुतल नाटक विशेष आवडे व त्यांनील कण्वाप्रमाणेच अद्यापि हिंदुस्थानांत ऋषी असतील अशी त्यांची समजूत असे ! डॉ. केतकर यांनी ज्ञानकोशाचे कार्य सुरू केल्यावर डॉ. विंटरनिट्झ यांचा ‘भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास’ या जर्मन ग्रंथाचे भाषांतर करण्याचे काम कु. कोहन यांनी पत्करले. त्याचे हप्ते नियमितपणे इंग्लंडाहून हिंदुस्थानांत येत. मध्यंतरी लढाई चालू असल्यामुळे १९१९ पर्यंत त्यांस हिंदुस्थानांत येण्यास परवाना मिळाला नाही. पुढे १९१९ च्या डिसेंबरमध्ये त्या ज्ञानकोशमंडळाच्या संपादकवर्गात काम करण्यासाठी म्हणून मंडळाच्या खर्चाने हिंदुस्थानांत आल्या; व येथे आल्यावर सहा महिने पर्यंत त्यांनी मंडळात नोकरी केली. पुढे डॉ. केतकर यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला; पण तत्पूर्वी त्यांनी व्रात्यस्तोमविधिपूर्वक हिंदुधर्माची दीक्षा घेतली होती. डॉ. केतकर यांस या विवाहापासून कांहीं अपत्य झाले नाही. परंतु त्यांनी दोन अनाथ हिंदु मुले बाळ-

गली आहेत व त्याचें संगोपन ते स्वतःच्या अपत्यांप्रमाणें करीत आहेत.

डॉ. केतकर विरसन कॉलेजमध्ये शिकत असतांनाच ते व श्री. बालकृष्ण संतुगम गडकरी यांनी मिळून 'महाराष्ट्र वाग्विलास' नावाचें मासिक सुरू केलें होतें; व तें कांहीं वर्षे चालून हे अमेरिकेंत निघून गेल्यावर बंद पडलें. अमेरिकेंत त्यांनी डॉक्टरची पदवी मिळविण्याकरितां मनुस्मृतीमधील 'जाति-व्यवस्था' या विषयावर निबंध लिहिला होता; व यासच त्यांनी 'हिस्टरी ऑफ कास्ट'-प्रथम ग्रंथ असें नांव ठेविलें. याच निबंधावर त्यांना डॉक्टरची पदवी मिळाली; परंतु पहिल्या वर्षी परीक्षा घेतली तेव्हा परीक्षकांच्या मते त्याचें इंग्रजी व फ्रेंच भाषांचें ज्ञान अपुरतें होतें म्हणून त्यावेळीं त्यांस पदवीकरितां पसंत करण्यांत आले नाहीं. याबद्दल त्यांनी परीक्षकांकडे एक लाबलचकपत्र पाठवून आपलें पुढील कार्य हिंदुस्थानांत मराठी भाषेमध्ये व्हावयाचें असल्यामुळें इंग्रजी भाषा लिहिण्याच्या ज्ञानाची आपणांस विशेष आवश्यकता नसून विषयाच्या ज्ञानावरूनच पदवी मिळावी असें लिहिलें होतें; परंतु त्यांस एक वर्ष थांबावें लागलेंच. मात्र तें वर्ष त्यांनी अधिक वाचन व निरीक्षण करण्यांत खर्च केल्यामुळें त्यांचा फायदाच झाला. त्यानंतर त्यांनी 'हिस्टरी ऑफ कास्ट' चा दुसरा ग्रंथ इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केला. या दोन ग्रंथांतील कांहीं विचार सारांशरूपानें ज्ञानकोशाच्या 'हिंदुस्थान आणि जग' या विभागांत अंतर्भूत केलेले आहेत. हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांनी 'इंडियन इकॉनॉमिक्स' व 'हिंदु लो' यावर दोन लहान लहान पुस्तकें इंग्रजींत लिहिलीं. त्यापैकी 'हिंदु लो' हें पुस्तक कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत चालू असलेल्या टागोर व्याख्यानमालेंत व्याख्यात्याची जागा मिळावी म्हणून नमुन्याकरितां

तयार केलेल्या व्याख्यानांचा संग्रह आहे. त्यांनी जो हिंदुस्थानांत व सिंहलद्वीपांत प्रवास केला त्यावेळीं केलेल्या निरीक्षणावरून 'हिंदु-समाजाची पुनर्घटना' म्हणून एक लेखमाला जुन्या 'लोकशिक्षण' व प्रसिद्ध केली होती. तसेंच पुणे वगैरे ठिकाणी त्यांनी दिलेली जाति-भेद वगैरे विषयावरील व्याख्याने सारांशरूपाने केसरीत व पुढे 'संकीर्ण लेख' म्हणून एकत्र स्वरूपांत प्रसिद्ध करण्यांत आली. या व्याख्यानांमुळे व विशेषतः त्यांत केलेल्या बुद्धावरील टीकेमुळे त्यांची व धर्मानंद कोशांबी यांची बरीच जुंपली होती. त्याचवेळीं 'लोक-शिक्षण' त लिहिलेल्या 'स्वार्थत्यागाची मर्मांसा' नांवाच्या लेखा-नेहि येथील कांहीं संस्थांत मोठी खळबळ उडवून दिली होती. तसेंच 'उत्तर अमेरिकेंतील वसंतकाल' म्हणून 'गोविंदपौत्र' या टोपण नांवाखाली लिहिलेलें एक काव्य त्यांनी याच सुमारास प्रसिद्ध केलें.

ज्ञानकोशाचें काम आरंभिल्यावर त्यांस इतर कांहीं लिहिण्यास मारशी फुरसत मिळाली नाहीं; एवढेंच नव्हे तर पूर्वीं कांहीं लिहिलेलीं अर्धवट टांचणेंहि तशींच पडून राहिलीं. त्यापैकी कांहींचा उपयोग मधून मधून ज्ञानकोशांत करण्यांत आला अशाच टांचणांपैकी 'गोंडवनांतील प्रियंवदा' ही कादंबरी होय. ही कादंबरी त्यांनीं नागपुरास प्लेग अस-ल्यामुळे उमरावतीस असतांना फुरसतीच्या वेळीं लिहिली. त्यांचे मित्र रा. बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांनी ती वाचून 'तुम्ही रुग्णांचे कादंबरीकार होऊं शकणार नाहीं,' असा तिजवर अभिप्राय दिला. पुढे ते बाड तसेंच अनेक वर्षे पडून राहिले. नंतर 'विद्यासेवक' मासिक सुरू झाल्यावर त्यांत शेवटची प्रकरणे कशी तरी पुरी करून ती कादंबरी छापण्यांत आली; आणि पुढे 'परागंदा' व 'आशावादी' या कादंबऱ्या लिहून काढण्यांत आल्या. याच सुमारास कोशाचें

कार्य पुरे झाले व 'ज्ञानकोशाचा इतिहास' लिहिला गेला. ज्ञानकोशाचे वर्णानुक्रमाने एकवीस भाग झाल्यावर सूचीचा बाविसावा वगळून तेविसावा हिंदुस्थान-खंड हा छापण्यांत आला; व त्याच धर्तीवर एक महाराष्ट्र विभाग संकल्पित असून, त्यांतील आरंभीच्या प्रकरणांत महाराष्ट्राचा इतिहास द्यावयाचा होता. अर्थात् त्याची पूर्व तयारी करीत असतां 'महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास' लिहिण्याची कल्पना त्यांस येऊन ज्ञानकोशानंतर तेच काम मोठ्या प्रमाणावर करण्याचे त्यांनीं ठरविले. गुजराथी ज्ञानकोशाचे काम यापूर्वीच सुरू झाले होते; व अशाच तऱ्हेने कानडी, हिंदी वगैरे भाषांत ज्ञानकोश करण्याची त्यांची मनीषा आहे.

डॉ. केतकरांची सर्वांत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' हीच होय. त्याची कल्पना त्यांस कशी सुचली, त्यांत अडचणी काय आल्या, तो शेवटास कसा गेला व त्यांत त्यांस कोणाचे किती साहाय्य झाले वगैरे गोष्टी त्यांनीं स्वतःच ज्ञानकोशाच्या इतिहासांत दिल्या आहेत. तेव्हां त्यासंबंधी येथे लिहिण्याचे कारण नाही. 'ज्ञानकोश' संपल्यावर त्यांनीं लिहिलेल्या 'गांवसासू' व 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबऱ्या वाचकांपुढे नुकत्याच आल्या असून त्यांतील नावीन्यपूर्ण विषयावर सध्या कांही ठिकाणी चर्चा चालू आहे हे सांगणे नकोच.

आतां डॉ. केतकर यांच्या गुणावगुणविषयी सर्वसाधारणपणे लिहावयाचे म्हटले तर पुष्कळच लिहितां येईल. परंतु या लेखांत तेवढा अवकाश नाही. डॉ. केतकर यांच्यामध्ये प्रामुख्याने कोणाच्याहि नजरेस येणारा एक विशेष म्हणजे त्यांचे असाधारण निरीक्षण व कल्पकता. त्यांचा आयुष्यक्रम अत्यंत विविध प्रकारचा असून अनेक प्रकारचे प्रसंग त्यांनीं प्रत्यक्ष अनुभविले आहेत. विविध

स्वभावांच्या मनुष्यांशीं त्यांचें संघटन झालें आहे. इंग्लंड, अमेरिका, हिंदुस्थान, सिलोन वगैरे ठिकाणीं प्रवास केल्यामुळें अनेक प्रकारचे लोक व चालीरीती यांचें त्यांस निरीक्षण करता आलें व या गोष्टी त्यांनीं आपल्या दृढ स्मरणशक्तीनें मनांत चांगल्या सांठवून ठेविल्या आहेत. शिवाय त्यांचें वाचनहि विविध असून अनेक विषयांशीं त्यांचा परिचय असल्यामुळें कोणत्याहि विषयावर चर्चा करण्यास किंवा विचार प्रदर्शित करण्यास त्यांस अडचण पडत नाही. परंतु या सर्व गोष्टींचा परिणाम होऊनच जणू काय त्यांस गतानुगतिक—चाचा अगदीं कंटाळा असून त्यांच्या प्रत्येक गोष्टींत नावीन्य व विलक्षणपणा पाहणाऱ्यास दृष्टीस पडतो; व यासच अनेक लोक विक्षिप्तपणा असेंहि म्हणतात. त्यांच्या कांहीं कॉलेजच्या सहाय्या यांची व माझी गांठ पडली असतां तेहि मला असेंच सांगत कीं, डॉ. केतकर हे कॉलेजमध्ये असत तेव्हांपासून त्यांच्यामध्ये हा विक्षिप्तपणा असे; व असले काहीं प्रसंगहि ते वर्णन करीत. हिंदुस्थानांत असतां त्यांचा एकदां प्रेमभंगहि झाला होता असें त्यांच्या कांहीं अप्रसिद्ध कवितांवरून दिसतें.

अमेरिकेंत ते स्वखर्चीनें गेले होते; व त्या जाण्याच्या मुळाशीं त्यांचा जहाल देशभक्तपणा होता असें त्यावेळचे त्यांचे कांहीं मित्र सांगतात. पण तिकडे गेल्यावर त्यांचीं मते बदललीं व येथें आल्यावर ते फारसे राजकारणांत पडलेच नाहींत. मात्र येथें आल्यावर त्यांच्या बरोबर कांहीं दिवस सरकारी 'शरीरसंरक्षक' असे. अमेरिकेंत शिक्षणाकरितां त्यांना स्वतः पैसा मिळवावा लागे व तो मिळविण्याकरितां त्यांनीं अनेक प्रकारचीं कामे केलीं. त्यांत विक्रयकारांचेहि काम कांहीं दिवस केलें. अशा प्रकारचा एक उद्योग म्हणजे 'इंटर-नॅशनल एन्साय्क्लोपीडिया' नामक ग्रंथास ग्राहक मिळविणे हा होय.

त्यांत त्यांस हान अनुभव आला कीं, पुस्तकें खपविण्यापेक्षां पायमोजे वगैरेसारख्या नित्योपयोगी जिनसा विकणेंच अधिक किफायतशीर आहे. शेतावर काम केल्याबद्दल तेथील शेतकरी काम करणाऱ्याला आग्रहानें पोटभर खाऊं घालून भाकरीला लोणी खूप लावण्याबद्दल कसा आग्रह करीत याचेंहि वर्णन त्यांनीं कांहीं वेळां मोठें मौजचें केलें आहे. कांहीं दिवस त्यांस श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायक-वाड यांनीं मदत केली होती; व हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांनीं बडोद्यास काम करावें अशीहि त्यांची अपेक्षा होती. पण डॉ. केतकरांनीं इंग्रजीभाषेंत प्रोफेसराचें काम करण्यास आपण तयार नसून मराठी भाषेच्या दृष्टीनें एखादी युनिव्हर्सिटी वगैरे काढण्याचें काम असल्यास आपण तें करूं असें महाराजांस कळविलें असेंहि मीं ऐकलें आहे. तर्गसुद्धां अमेरिकेंत त्यांचा आयुष्यक्रम बरा गेला. पण इंग्लंड-मध्ये त्यांनीं घालविलेला काळ सांपत्तिकदृष्ट्या तितका समृद्धीचा नव्हता. तेथें, त्यांनीं लिहिलेल्या 'हिस्टरी ऑफ कास्टच्या दुसऱ्या ग्रंथाबद्दल प्रकाशकाकडन मिळणारे कांहीं पैसे व 'अर्थानियम' सारख्या नियतकालिकांकरितां पुस्तकांवर अभिप्राय लिहिण्याबद्दल वगैरे मिळणारे पैसे यांवर त्यांनीं गुजारा केला. त्यामुळें लंडनमध्ये स्वस्तांत भोजन कोठें करतां येतें याची त्यांनीं बराच माहिती मिळविली होती; व केव्हां केव्हां बसला पैसा खर्च करण्याऐवजीं संध्याकाळची सहल करण्यांत मजा मारली होती ! हिंदुस्थानांत आल्यावर दोन तीन वर्षे प्रवासांत व कलकत्त्यास गेली; आणि ज्ञानकोशमंडळाच्या सांपत्तिक स्थितीचा पाढा त्यांनीं त्याच्या इतिहासांत वाचलाच आहे.

डॉ. केतकर यांच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय समाजशास्त्र असल्यामुळें ते अनेक गोष्टींकडे त्यांचा समाजावर काय परिणाम होईल याच दृष्टीनें पाहत; व त्यांचें आजपर्यंतचें लेखनहि त्याच विषयावर

व तदनुषंगिकच झाले आहे. वेदांचा अभ्यास करतांनाहि इतर गोष्टींपेक्षा त्यावेळच्या समाजांत जे निरनिराळे थर असत, त्यांतील परस्परसंबंधांकडे त्यांची अधिक दृष्टि असे. म्हणून निरनिराळ्या शाखेचे पुरोहित, त्यांची आपापसांतील स्पर्धा व तज्जन्य एकीकरणाचे किंवा एकमेकाचा पाडाव करण्याचे प्रयत्न यासंबंधी चर्चा करणे त्यांस विशेष आवडत असे. तसेंच वाङ्मय, कला, शास्त्रे, नीतिनियम वगैरेची उत्पत्ति, त्यांची वाढ, व त्यांतील केरबदल हीं समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये कशी घडून येतात, भिन्न संस्कृतीचे समाज एकत्र आले असतां त्यांचे एकमेकांवर आघात प्रत्याघात कसे होतात व त्याचा परिणाम पुढील लोकांवर कसा होतो यासंबंधी ते नेहमी संभाषण करीत; आणि त्यास संभाषणाची ऊर्फ गप्पा मारण्याची हौस फारच असल्यामुळे ते तासचे तास बोलत बसत. किंबहुना कांहीं वेळां गिऱ्हाईक मिळविण्याकरिता गेले असतां ते एखाद्या ठिकाणी बसल्यावर जेवणाची फिकीर न बाळगतां असेच गप्पा मारीत बसून तेथेंच चहावर उरकून घेत किंवा विशेष ओळख असल्यास तेथेंच जेवणहि आटपून घेत असत. त्यांचे एकंदर लेखनसुद्धां सामाजिक विषयांवरच विशेष आहे व त्यांनीं अनेक सामाजिक प्रश्न वाचकांपुढें चर्चेकरितां ठेवले आहेत. ज्ञान कोशांतदेखील त्यांचे विशेष लेखन कोठें असेल तर प्रस्तावना-खंडां-तील 'हिंदुस्थान आणि जग' या पहिल्या ग्रंथांतील अखेरच्या प्रकरणांत. त्यांनीं ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांतहि त्यांनीं हेच प्रश्न बहुधा पुढें मांडले आहेत. 'परागंदा', 'गांवसासू' लिहितांना त्यांनीं आपल्या अमेरिकेंतील व इंग्लंडमधील वास्तव्याचा उपयोग करून घेतला आहे, तर 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबरीस पुण्यांतीलच एक प्रसंग सूचक झाला आहे.

डॉ. केतकरांचा स्वभाव त्यांच्या लेखांतदेखील स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांची विषय मांडण्याची पद्धति अगदी दुनियेवेगळी व भाषा तर सर्व नियमांस सोडून. त्यांस प्रथम इंग्रजीतच विचार करण्याची संवय असल्यामुळे कल्पना व वाक्ये इंग्रजी भाषेत सुचतात व त्यांचे मराठीत भाषांतर करून ते लिहितात. त्यांची अनेक वाक्ये मराठी याऽपांत छापलेल्या इंग्रजी वाक्यांप्रमाणे भासतात. ते केव्हां केव्हां तोंडांने मजकूर सांगून दुसऱ्याकडून लिहवितात अशा वेळी भाषा थोडीशी साधी व बरी येते. पण लिहितांना सोपे शब्द सुचण्या-ऐवजी त्यांस इंग्रजी शब्दांस मराठी प्रतिशब्द संस्कृत किंवा तद्भव असे सुचतात. त्यामुळे भाषेस अधिक बोजडपणा येतो व त्यांचे बहुतेक लिखाण लेखणीतून थेट छापखान्यांत जाते. किंबहुना त्यांचे म्हणणे असे आहे की, पुस्तकाची दोन चार पाने झाल्याबरोबर ते पूर्ण करण्याच्या आधी छापखान्यांत द्यावे म्हणजे लवकर लिहून होतें ! अर्थात् यामुळे लेखनावर पुनः संस्कार मुळींच होत नाही. कित्येक वेळां तर कांहीं मजकुरांचे मूळ, मूळच्या प्रतीत असण्या-ऐवजी छापखान्याच्या पेज-प्रुफावर असते ! भाषेच्या बोजडपणाला दुसरे एक कारण म्हटलें म्हणजे विचारांची डोक्यांत इतकी गर्दी होते की, पहिले वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच पुढील वाक्ये तेथे गोडळ करूं लागतात. त्यांचे व्याख्यान ऐकणाऱ्यास हा अनुभव अनेक वेळां आला असेच संभाषणातदेखील मधून मधून हीच गोष्ट दृष्टीस पडते

तसेच विचार व्यक्त करतांना आपल्या वाचकांस काय वाटेल, आपण ज्या समाजाबद्दल लिहीत आहो त्याला काय वाटेल याचीहि ते कधी पर्वी करतात असें दिसत नाही. एखादी गोष्ट सत्य असली तरी ती न टोचणाऱ्या भाषेत मांडली असतां श्रोत्याचा किंवा वाचकाचा आपल्यावर तितका रोष होत नाही. पण या

गोष्टीबद्दल ते अगदी बेफिकीर असतात. एका व्याख्यानाच्या वेळीं मीं त्यांस याबद्दल विचारलें असतां ते म्हणाले कीं, आपला समाज (त्यावेळीं ब्राह्मण समाजाबद्दल व्याख्यान होतें) इतका गाढ निजला आहे कीं, त्याला चांगला डंबवल्याशिवाय तो जागाच होणार नाही; त्यावर असेच कोरडे ओढले पाहिजेत ! यामुळें त्यांचें लिखाण पुष्कळ लोकांना अप्रिय वाटे; पण त्याची काळजी ते स्वतः कधीं करीत नसत. त्यांनीं समाजापुढें मांडलेले अनेक प्रश्न विचार करण्याजोगे असून ते जर यापेक्षां चांगल्या भाषेत खुलवून व वाचकांस आपल्या-बरोबर घेऊन चालल्याप्रमाणें त्यांनीं मांडले असते, आणि समाजाच्या प्रचलित भावना विशेष न दुखवितां हलक्या हातांनं कुशल शस्त्र-वैद्याप्रमाणें रोगग्रस्त अवयवावर शस्त्रक्रिया केली असती तर त्यांचे ग्रंथ लोकादरास अधिक पात्र होऊन अधिक कार्यक्षमहि झाले असते.

मिसेस् केतकर यांम हिंदु करून घेण्यांत डॉ. केतकर यांचा हिंदु धर्माचा अभिमान दृष्टीस पडतो; व आरंभीं आरंभीं शीलवतीबाईंचा पोषाख व राहणी यावरून त्या हिंदु समाजांत मिसळून जातील अशी लोकांची कल्पना झाली होती. किंबहुना हिंदु समाजांत राहून आपण कांहीं शैक्षणिक किंवा सामाजिक कार्य करावें अशी त्यांची प्रथम इच्छा दिसत होती. या दृष्टीनें त्यांनीं एकदां येथील म्युनिसिपालिटीच्या मुलींच्या शाळाची पाहणीहि केली होती; व डेक्कन जिमखान्यावर लहान मुलांकरितां शाळा काढण्याची कल्पना निघाली असतां त्यांत काम करण्याची त्यांनीं तयारीहि दर्शविली होती. पण तमें प्रत्यक्ष कोणतेंहि कार्य त्यांच्या हातून झालें नाहीं; उलट त्या स्वतः हिंदु समाजांत मिसळून चाण्याएवजीं डॉ. केतकरच जवळ जवळ हिंदु समाजाणसून अलग झाले ! आणि ज्या राष्ट्रीय पोषाखाचा ते पूर्वीं मोठ्या गौरवानें उल्लेख करून पुणेरी पगडो व जोडा

यांचा प्रसार सर्वत्र झाला पाहिजे व ती आपल्या राष्ट्रीय पोषाखाची निदर्शक आहेत असे प्रतिपादीत त्यालाच त्यांनी अजीबात फांटा दिला; आणि पत्नीला हिंदु वळण देण्याऐवजी स्वतःच गांवठी साहेबांच्या वळणावर गेले ! पुढे तर डेक्कन जिमखान्यावरील स्वतःचा बंगला सोडून त्यास छावणीत (कॅम्पमध्ये) राहणे अधिक सोईस्कर वाटू लागले. मिसेस् केतकर यांनी 'स्त्रीकर्मसदन' म्हणून स्त्रियांस काम करतां येईल असे एक शिवलेल्या कपड्यांचे दुकान काढले होते; पण तेहि कांहीं महिन्यांतच नुकसान सोसून बंद करावे लागले.

डॉ. केतकरांनी ज्या अनेक योजना स्वतःशीं केल्या किंवा लोकांपुढे ठेवल्या त्यांतील 'ज्ञानकोश' एवढाच आतांपर्यंत पार पडला आहे. ज्ञानकोश-मंडळातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या 'विद्यासेवका'चे स्वागतहि महाराष्ट्रांने चांगले केले; व ते मासिक लवकरच पुढे येऊन चिरस्थायी होण्यासारखी त्याची सांपत्तिक स्थिति होती. डॉ. केतकर यांच्या तीन कादंबऱ्या, 'महाराष्ट्रियांचे काव्यपरीक्षण' व 'निःशस्त्रांचे राजकारण' हे ग्रंथ यांतूनच प्रसिद्ध झाले. परंतु ज्ञानकोश पूर्ण झाल्यावर मध्यंतरी जी घडामोड झाली तीत त्यास विराम घ्यावा लागला. त्यांनी ते पुनः सुरू करण्याचे जाहीर केले आहे, पण निघेल तेव्हां खरे. बाकीच्या गोष्टींची लोकांस फारशी आठवणहि राहाणार नाही त्यांनी विवाह होण्यापूर्वी एक 'चातुर्वर्ण्यसंरक्षण-पीठ' म्हणून योजना छापून काढली होती आणि आपल्या प्रमुख-त्वाखाली एक संस्था स्थापन करण्याचा बेत जाहीर केला होता. पण त्यांच्या लग्नानंतर स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या मुलांच्याच चातुर्वर्ण्यातील स्थानाचा संशय उत्पन्न झाल्यामुळे असो, किंवा इतर कांहीं कारणा-मुळे असो, ती योजना कागदावरच राहिली. तसेंच, ज्ञानकोशाला पैशांचे साहाय्य करण्याकरितां व परदेशाशी व्यापार करण्याकरितां

‘केतकर्स बँक अँड एजन्सी लिमिटेड’ म्हणून त्यांनीं एक खाजगी कंपनी नागपुरास काढली होती. पण तिलाहि आरंभीच्या भागीदारां-शिवाय नंतर कोणी भागीदार मिळाला नाही व पुण्यास आल्यावर लवकरच तिचें विसर्जन करण्यांत आलें. डॉ. केतकर मधून मधून राजकारणांतहि दबळादबळ करण्याचा प्रयत्न करीत. अशापैकी त्यांची एक चळवळ म्हणजे ‘स्वयंनिर्णय-संघ’ नांवाची एक लिमिटेड कंपनी काढून स्वराज्य मिळवावयाचें. ही कल्पना धरून ‘विद्या-सेवकां’त त्यांनीं एक लेखमाला लिहिली व तीच पुढें ‘निःशस्त्रांचें राजकारण’ म्हणून पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली. या पुस्तकाच्या ५००० प्रती काढल्या होत्या; व ही पुस्तकें विकून निर्वाह करणारे प्रचारक तयार करून त्याचेमार्फत चळवळ चालवावयाचा त्यांचा बेत होता. पण निम्या किंमतीसहि ही पुस्तकें कोणी विकत घेईना व अखेरीस ती योजनाहि मावळली. शेवटीं पुस्तकांचे गट्टे आम्हांला पगारपैकीं रकमेकरितां जे ग्रंथ देण्यांत आले त्यांत आमच्या घरीं येऊन अजून गडले आहेत ! ज्ञानकोशानंतर काय काम करावयाचें याबद्दल जवळ जवळ अखेरपर्यंत डॉ. केतकर यांच्या मनाचा निश्चय झाला नव्हता. मध्यंतरी ‘पुणें समाचार’ नांवाचें दैनिक काढून तें चालविण्याचा त्यांनीं कांहीं महिने प्रयत्न करून पाहिला; व प्रत्येक पुणेंकरास तें गचावयास लावण्याची प्रतिज्ञा त्यांनीं त्याच्या मुखपृष्ठावर जाहीर केली. परंतु ती लवकरच फोल ठरली. ‘कथामंदिर’ मासिक व ‘वैदिक-वचन-संग्रह’ अशींहि कामें त्यांनीं जाहीर केलीं होती. पण तींहि पुढें त्यांनीं अंगावर घेतलीं नाहीत व सध्यां चालविलेलें ‘प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासा’चें काम कसें सुचलें तें वर दिलेंच आहे. तें देखील पुणें होण्यास त्यांस अपेक्षेपेक्षां फारच अधिक अवधि लागेल असें दिसून आलें आहे.

तथापि डॉ. केतकर हे प्रत्येक गोष्टीत मोठे आशावादी असतात. त्यांचा आत्मविश्वास दांडगा आहे व ते उद्यां काय होईल याची काळजी करतांना दिसले नाहीत. 'ज्ञानकोश' तयार करतांना अनेक अडचणी आल्या. डिरेक्टर व इतर मंडळी यांच्याशी विरोध येऊन त्यांच्या हातांतील सत्ता काढून घेण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले. सांपत्तिक अडचण तर नेहमीच असे. पण त्यांतूनहि ते आपल्या आत्मविश्वासाच्या बळावर निभावून गेले. कोणत्याहि कामात प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या माणसासच अधिक सहानुभूति मिळते आणि आपण संपादून काम केले तर लोक आपणांवर विश्वास टाकतील व आपणांस पैसाहि पाहिजे तितका मिळेल असे त्यांचे म्हणणे असे. त्याप्रमाणे आतांपर्यंतच्या कामास आम्हांस जरी भरपूर नसला तरी कामापुरता पैसा वेळोवेळी मिळतहि गेला; व म्हणूनच ज्ञानकोशासारखा प्रचंड ग्रंथ बाहेर पडला. महाराष्ट्रामध्ये, विशेषतः मध्यमवर्गात कार्याची जाणीव जास्त असून त्यांच्या अभिरुचि अधिक संस्कृत आहेत व त्यांच्याच बळावर महाराष्ट्रांतील अनेक लहानमोठी कार्ये होत आहेत.

सारांश, डॉ. केतकर हे चालू पिढीतील एक असाधारण व कर्ते पुरुष होत. व्यापक बुद्धिमत्ता व शोधकता, दृढ व्यासंग व कल्पकता, थोर आकांक्षा व पराक्रमशीलता हे त्यांचे गुण केव्हांहि वाखाणण्यासारखे आहेत. आणि ह्या गुणसमृद्धीचा उपयोग नेहमीप्रमाणे राजसेवेत न करता स्वतंत्र कार्यक्षेत्र निर्माण करून मराठी वाङ्मयाच्या उन्नतीकडे त्यांनी करून दिला हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. वरील असाधारण गुणांबरोबर कांही चमत्कारिक आचारविचार व स्वभावविशेष त्यांचे ठायी आहेत यांत शंका नाही; व त्यामुळे त्यांनी कित्येकांचे शत्रुत्व संपादून आपणांस विक्षिप्तहि म्हणविले

आहे. तथापि त्यांच्या आतांपर्यंतच्या कामगिरीचा आढावा घेतां त्यांनीं केलेलें वैयक्तिक व संघटित वाङ्मयकार्य आणि त्यांनीं दाखविलेली धडाडी ही एकंदरीत असाधारण होत, ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल केली पाहिजे. शिवाय अद्यापि ते पन्नाशीच्याहि अलीकडेच असून त्यांची उमेद व कर्तृत्व शाबूत आहेत हें विशेष आहे. अर्थात् अशा विद्वान् व कर्त्या पुरुषास यंदा महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षत्वाचा मान मिळत आहे याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे.

(लोकशिक्षण, एप्रिल १९३१)

डॉ. केतकर विक्षिप्त होते का ?

दुसरा दृष्टिक्षेप

आज डॉ. केतकर यांची द्वितीय पुण्यतिथि आहे. ते ता. १० एप्रिल १९३७ या दिवशी दिवंगत झाले. डॉ. केतकर यांची योग्यता महाराष्ट्रास अद्यापि कळलेली नाही. बहुतेकजण त्यांना विक्षिप्त म्हणूनच ओळखतात. तेव्हां आजच्या भाषणात ते 'विक्षिप्त' कसे व कां होते याची माहिती मी आपणांस देणार आहे.

डॉ. केतकर खरोखरीच विक्षिप्त होते का असाहि कोणी जाडा विद्वान् प्रश्न करील. कारण, अविचारी, मूर्ख माणूस जसा विक्षिप्तपणें वागतो, तसाच दीर्घ अभ्यासानें ज्यानें आपलीं मते ठाम बनविलीं आहेत असा एखादा समाजसुधारक सुद्धां वागतांना दिसतो. रूढ शिष्टाचार व संप्रदाय जो पाळत नाही, जो उघडपणें, भररस्त्यांत सर्व लोकांसमक्ष या संप्रदायाला गुंडाळून ठेवून मनसोक्त वागतो, तो विक्षिप्त असेच नाही का ? या दृष्टीनें पाहिल्यास डॉ. केतकर चांगलेच विक्षिप्त ठरतील. लहानपणापासून ते स्वतंत्रपणें वागत. शिक्षकांना भलतेच प्रश्न विचारीत. ते घरांतून पळून पण गेले होते. मुंबईत विरसन कॉलेजांत शिकत असतांनाच त्यांनीं “महाराष्ट्र वागविलास” हें वाङ्मय-मासिक सुरू केलें व ठराविक पुस्तके घोकून परीक्षा पास होणें नको म्हणून अमेरिका गांठली. पण तेथें राहण्यास-शिकण्यास पैसे कोठे होते ? तेव्हां दलाली, कारखान्यांतून हलकी मजुरी, श्रीमंत स्नेह्यांचा बाजारहाट करून त्या पतीवर आपली उधारी ठेवणें इत्यादि अनेक लटपटी त्यांना कराव्या लागल्या. पुष्कळ दिवस एक डालरहि खिशांत नसतांना ते न्यूयॉर्कसारख्या शहरांतून हिंडत. याच वृत्तीत ते विद्यापीठाच्या लायब्ररींत रात्रंदिवस पुष्कळदां वाचत बसत. त्यांचें हें दीर्घ वाचन त्यांना पुढें

जन्मभर पुरलें. कोणाला कधीं शिल्लें वाटलें नाहीं. अमेरिकेंतल्या अभ्यासानें आणि त्या समाजार्शी झालेल्या परिचयाने त्याची मूळची “विक्षिप्तवृत्ति” जास्तच वाढली. आपल्या समाजाला चांगले चिमटे घेतले पाहिजेत, नव्हे धक्केहि दिले पाहिजेत, असे त्यांनीं ठरविल्लें. बेडर निर्भयपणा आणि निर्भीडपणा त्याच्या स्वभावांत होताच. तेव्हा त्यांना वरील गोष्टीं करणें कठीण गेलें नाहीं.

आगरकरांच्या पक्षांनील समाजसुधारक हे भ्याड, पोषाखी सुधारक आहेत; त्यांनीं समाजाचें नीट निरीक्षण केलेले नाहीं कीं त्यांना खरें देशप्रेम नाहीं; स्त्रियांचा ते फाजील उदोउदो करून त्यांना पांगळ्या बनविताना व आपल्या गुलाम करून ठेवतात. सुधारक सनातनी समाजापासून लळाच्या भीतीनें दूर राहतो, हे चूक आहे; त्यानें आपल्या पूर्वींच्या लोकांतच मिळून मिसळून राहिलें तरच सुधारणा मूळ धरतें, असें डॉ. बजावीत. ते आपल्या लग्नापूर्वीं व नंतरहि बरेच दिवस पुण्यास गांवांतच भरवस्तींत राहता व युरोपियन बायको बरोबर घेऊन चालत, फिरत. यामुळें त्यांची तोंडावरहि टवाळी होई, पण ते नुमते हंसत किंवा कांहीं थडेंत बोलत. त्यांनीं हिंदुधर्माचा आणि समाजाचा नवीन संशोधन पद्धतीनें अभ्यास केला होता व आपलें सर्व जुनें नवें वाङ्मय वाचून काढलें होतें. त्यामुळें एखाद्या आचाराचा किंवा चालीचा ते बरोबर इतिहास सांगत व आजची आपण केलेली सुधारणा बरी की वाईट हें साधार पटवून देत. समाजामध्ये कांहीं फेरफार करून जुनें चातुर्वर्ण्य सांभाळलें पाहिजे, पूर्वींच्या ब्राह्मणवर्गाप्रमाणें एक नवा आदर्शभूत श्रेष्ठवर्ण समाजांत पाहिजे; व त्याकरवीं समाजनीति सुधारली पाहिजे, यांसारख्या समाजाचें बळ वाढविण्याला उपयोगी अशा मुद्यांचें विवेचन ते सशास्त्र आणि साधार करीत. मिस्र कोहन या आपल्या नियोजित वधूला लग्नापूर्वीं हिंदु करून घेतांना त्यांनीं आर्यसमाजाचा

किंवा हिंदु मिशनऱ्यांचा विधि घेतला नाही; तर अथर्ववेदांतून “ ब्रात्यस्तोम ” काढला व ज्ञानकोशातील सहसंपादकांना ऋत्विजपद देऊन वैदिक विधीने धर्मांतर करविले.

विलायतेहून आल्यावर त्यांनी दुरोपियन पोषाख टाकून पगडी, अंगरखा-उपरणे असा बालबोध पोषाख ते घालू लागले; त्यामुळे त्यांच्याविषयी जुन्या लोकात आदर वाढला व त्यांची “ विक्षिप्त ” मते खपू लागली. गौतमबुद्ध, सुधारक, फर्ग्युसन कॉलेजांतील “ स्वार्थ-त्यागी ” म्हणविणारे प्राफेसर यांवर त्यांनी टीकेची झोड उठवली. कै. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी त्यांना मदत केली.

प्रागतिकाना काँग्रेसमधून विरोध त्यांनी चालविला व लो० टिळकाविषयी भाक्ति ते दाखवू लागले. झाले! याचा परिणाम म्हणजे गोम्वलेपक्षीय सुशिक्षित आणि सुधारक यांना ते अप्रिय झाले. त्यांच्या सडेतोड वृत्तीमुळे आणि स्पष्ट भाषणामुळे ते ‘एकाडे’ ठरले.

पुढे ज्ञानकोशामारखे अवाढव्य काम हातीं घेताना त्यांना बहुतेकांनी नाउमेद केले. एवढा पैसा जमणार कसा व अनेकांचे लेखन-साहाय्य मिळणार कसे ? पण डॉक्टरांची सर्वच करूपना विचित्र. त्यांनी व्यापारी कंपन्याप्रमाणे ज्ञानकोश संपादण्यासाठी एक लिमिटेड कंपनी काढली. १०० रु. चा शेअर ठेवला; व स्वतः शेअर खपविण्यास हिंडू लागले. नुसत्या पांढरपेशा श्रीमंतांकडेच जाऊन ते थांबले नाहीत, तर सर्व धंद्यांच्या व जातींच्या ऐपतदार लोकांकडे ते गेले; त्यांना त्यांच्या जिह्वाळ्याची माहिती या ग्रंथांत येऊन त्यांचा कसा फायदा होईल हें पटवून दिले; व ३००० वर ग्राहक जमा केले. ज्ञानकोश कार्याला जे चार लाख रुपये लागले ते त्यांनी लोकांकडून, सरकार-संस्थानिक यांचा आश्रय नसतां, मिळविले. महाराष्ट्राची ग्रंथ घेण्याची ताकद त्यांनी वाढविली, विश्वास जागृत केला, व पुढच्यांना मार्ग सुलभ करून दिला. सरकार, संस्थानिक किंवा सामर्थ्यवान् पक्ष

यांच्या कच्छपीं न लागतां, आपल्या बुद्धीला न विकतां डॉ. केतकर यांनी आपलें नियोजित कार्य तडीस नेलें व महाराष्ट्राचा लौकिक वाढविला.

इतर विद्वान् विक्षिप्तांप्रमाणें त्यांचा आत्मविश्वास फार दांडगा होता. लो० ठिळक, डॉ. भांडारकर, संशोधक राजवाडे आणि खरेशास्त्री यांखेरीज कोणालाच ते तज्ज्ञ किंवा आपल्यापेक्षां जास्त समजत नसत. आपल्याप्रमाणें समाजाचें सूक्ष्म अवलोकन, व्यासंग, बुद्धि, आणि चिकित्सात्मक दृष्टि इतरांना नाहीं हें ते बोलूनहि दाखवीत; व त्यामुळें त्यांच्यासंबंधीं फार गैरसमज उत्पन्न होत. समाजाचे पुढारी व विद्वद्ग्रणी समजले जाणारे बहुतेक लोक त्यांना टाळीत, त्यांच्याविषयीं सहानुभूति दाखवीत नसत, याला कारण हाच बेफाट स्वभाव. एखाद्याचा त्याच्या तोंडावर ते मूर्ख म्हणण्यास कमी करत नसत. मौनाचा शिष्टाचार त्यांस समत नसे. गुळमुळीतपणा त्यांना खपत नसे. पण आपण ज्याला दुखविलें त्याच्याकडे पुन्हां जाण्याला ते कधीं कचरत नसत. तो आपला अपमान करील ही भीतीच त्यांना नसे. सर्व 'लोचट' कारभार! पण ही क्रीडा-दाक्षिण्यवृत्ति फार थोड्यांत असल्यामुळें डॉक्टरांना गुप्त शत्रू फार. तरीहि त्यांनीं निर्भयतेनें आपलें वागणें मरेपर्यंत सोडलें नाहीं.

वेदांच्या सहितांना 'जुडगी' म्हटल्यावरून व युरोपियन स्त्रीशी विवाहबद्ध होऊन 'बहकल्यामुळें' सनातनी वर्ग त्यांच्यावर रुष्ट असे. त्यांच्याजवळ महामहोपाध्यायाला लाजविणारा जाज्वल्य हिंदुत्वाभिमान—नव्हे ब्राह्मण्याभिमान असतांना, ते अंधश्रद्धेनें वागत नाहींत, शिष्टांना मानीत नाहींत, म्हणून सामान्य पांढरपेशावर्ग त्यांच्याबद्दल आदर बाळगात नसे. त्यांच्या युरोपियन राहाणामुळें व नवमतवादी विचारांमुळें अलीकडे तरुण वर्ग मात्र त्यांना फार चाहात असे. ते अगदीं मोकळेपणानें उत्तरें देत, म्हणून त्यांना प्रेमाबद्दलहि प्रश्न विचारले जात. त्यांच्या कादंबऱ्या अगदी नवीन तऱ्हेच्या

‘ संस्कृति संरक्षकांना ’ अश्लील वाटणाऱ्या असल्या तरी त्या किती जणांना समजल्या हा प्रश्न विचारण्यासारखा आहे. प्रेमविवाह, मिश्रसमाज, वेश्याचा उद्धार, लैंगिक नीति, जातीय भावना, आर्थिक परिस्थितीचा आचारांवर परिणाम इत्यादि प्रश्नांचा त्यांनी समाज-शास्त्रज्ञांच्या भूमिकेवरून निर्भीड रीतीने उहापोह केला आहे. समाजाला योग्य ज्ञान करून देतांना फाजील संकोच धरला नाही; व टीकेची पर्वा केली नाही. अगदी ताज्या ‘ भटक्या ’ कादंबरीत बेकार तरुणांना लग्न न करण्याचा भ्याडपणा दाखविल्याबद्दल चांगल्या कानपिचक्या दिल्या व संततीनियमन—साधनांचा दुरुपयोग न करण्याविषयी बजाविले आहे. ज्याचा खप होईल ते—अश्लील बीभत्स सुद्धा—लिहून खपवावे असे डॉक्टर सांगतात हा त्यांच्यावर पुष्कळ जण आरोप करीत. पण एका भाषणांत डॉक्टरनी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. ‘लोकांना पाहिजे ते, आवडेल ते, त्यांचे मनोरंजन करील ते लिहिले तरच आजच्या कमी साक्षर व सुशिक्षित समाजांत ते खपेल व वाच्ययाची वाढ होईल. अश्लील किंवा बीभत्स गोष्टी फार दिवस चालावयाच्या नाहीत, समाज त्याचा अन्वेष करील. तेव्हां अश्लीलाला उत्तेजन मिळणारच नाही. यावरून, मी अश्लील वाङ्मयाचा पुरस्कर्ता नाही.’

तसेच एकदां, आपल्या ज्ञानकोशांत काव्यासंबंधी आढावा घेतांना मराठी काव्य उष्टे आणि भिकार असल्यामुळे ते सर्व जळून गेले तरी काव्यनाश या दृष्टीने जगाचे कांहीएक नुकसान होणार नाही, असे त्यांनी म्हटले होते. या विधानावर कांही मराठी साहित्यिकांकडून कडक टीका झाली. आपल्या भावना अद्याप सुशिक्षित झाल्या नाहीत, आपले प्रेमिक वाङ्मय कुरठे आहे, आपल्या कवींची दमछाटी फार लवकर होते व विशिष्ट वयांतच आपल्याकडील लेखकांना काव्य करावेसे वाटते. त्यामुळे आपली

काव्यप्रांतांतील कर्तबगारी पाश्चात्यांपेक्षां फार कमी आहे व आहे ती बहुतेक उसनी आहे. हा डॉक्टरांचा खुलासा पटण्यासारखा आहे असे मला तरी वाटते.

महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांबद्दल डॉक्टरना फारच अभिमान होता. त्यांचे सर्व लिखाण या अभिमानाचे द्योतक म्हणतां येईल. महाराष्ट्र कसा मागे आहे, व त्याने पुढे जाण्यास काय काय केले पाहिजे, याचे दिग्दर्शन त्यांनी ज्ञानभोशाच्या एका खंडांत केले ते प्रेममूलकच होते. पण त्यावरहि अराष्ट्रीय वृत्तीचे म्हणून केपरीतून टीका झालीच. महाराष्ट्रावर, मराठी बोलणाऱ्या बहुसंख्याक प्रजेवर राज्य करणाऱ्या गव्हर्नरने सरकारी कागद-पत्रांवर मराठीत सही केली पाहिजे; एरवी तो कागद कायदेशीर होऊ नये, असे त्यांनी ठासून केलेले प्रतिपादन पुष्कळाना त्याकाळीं विक्षिप्तच वाटले. पण आज ते तत्त्वतः बरोबर दिसू लागले आहे.

कै. महादेव मोरेश्वर कुटे, राजारामशास्त्री भागवत, विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे या विक्षिप्त मालिकेत श्रीधर व्यंकटेश केतकर हे जाऊन बसले असले तरी, ही संबंध मालिका महाराष्ट्राच्या गळ्यांतली कौस्तुभ मालिका आहे.

याप्रमाणे डॉक्टर केतकर यांच्या विक्षिप्तपणांतील अलौकिकत्व आपण पाहिले. “ वेडे व्हा, वेडे ! ” हा कै. प्रो. वा. ब. पटवर्धन याचा लेख ज्यांनी वाचला असेल, त्यांना या विक्षिप्तपणांतील रहस्य कळून येईल. बहुतेक पहिल्या कोटीतील थोर लोक विक्षिप्तच होते. कालांतराने डॉ. केतकरांचा विक्षिप्तपणा स्मरणांतून जाऊन त्यांचे महाराष्ट्राला झालेले थोर ऋण तेवढेच महाराष्ट्राला कृतज्ञ करील व त्यांचे योग्य ते स्मारक करण्यास त्याला उद्युक्त करील.

[श्री कर्वे यांचे ता. १० एप्रिल १९३९ रोजी रेडिओवरचे भाषण. ऑल इंडिया रेडिओ यांच्या कृपेने.]

संपादक केतकर

तृतीय दृष्टिक्षेप

“ज्ञानकोशाची सेवा ज्यांनी मोठ्या एकनिष्ठतेने केली अशी मंडळी मी शोधून काढली असे श्रेयहि मला मिळू शकत नाही. ज्या मंडळीस आम्हा होती अशी मंडळी आपोआपच चिकटली गेली; कां की ज्यांस आम्हा नव्हती अशी मंडळी चिकटूनच राहिली नाहीत. ”

×

×

×

×

“ ज्या माझ्या साहाय्यकांच्या अंतःकरणपूर्वक साहाय्यामुळे हे काम मी अनेक अडचणीतून पार पाडू शकलों त्यांचा मी ऋणी आहे आणि त्यांचे कर्तृत्व आणि योग्यता ही महाराष्ट्रांने ओळखली पाहिजे असे मला वाटते.

“ मी अभिमानाने असे सांगू शकतो की, ज्ञानकोशाच्या संपादन खात्यांत अशी मंडळी आहेत की त्यांनी संपादकीय कार्याकडे लक्ष न देता शिक्षणाकडे लक्ष दिले असते, तर ते ज्या कॉलेजांमधून शिकवायास गेले असते त्या कॉलेजाच्या इतिहासांत देखील त्यांचा अत्यंत गौरवपूर्वक उल्लेख करावा लागला असता; एवढेच नव्हे तर प्रसिद्ध विद्वान म्हणून त्यांची ख्यातीहि झाली असती. ही मंडळी ज्ञानकोशाच्या कामाला लागल्यामुळे त्यांचे जसे द्रव्यदृष्टीने नुकसान झाले आहे तसेच सामाजिक महत्त्व या दृष्टीनेहि नुकसान झाले आहे. ही गोष्ट मला मोठ्या खेदाने कबूल करणे भाग आहे. ”

—ज्ञानकोश इतिहास

वरील उद्गार डॉक्टरांनी ज्या सहसंपादकांबद्दल काढले तेहि डॉ. केतकर यांचे ऋण नेहमी कबूल करतातच. कारण त्यांच्या ठिकाणी आलेले लेखनकर्तृत्व हे डॉक्टरांच्या शिक्षणामुळेच होय

हैं निर्विवाद आहे. डॉक्टरसोहेबांनीं त्यांना कशा प्रकारांनीं काय काय संपादकीय शिक्षण दिलें याची माहिती दिल्यास ती होतकरू लेखकवर्गास उपयुक्तच होईल.

नवीन लेखक घेतला कीं प्रथम त्याला एखाद्या इंग्रजी ग्रंथाचा सारांश काढण्याचें काम देण्यांत येई. यासाठीं त्याला संबंध ग्रंथ मननपूर्वक वाचून त्यांतील महत्त्वाच्या मुद्यांची टिपणें करून ठेवावी लागत. हीं कच्चीं टिपणेंहि तो कशीं करतो याकडे डॉक्टरांचें ओझरतें लक्ष असे. सारांश काढल्याचें सांगितल्यावर डॉक्टरांपुढे त्याची तपासणी होई. “ मला थोडक्यांत ग्रंथकाराचें म्हणणें सांगा पाहू,” असें ते लेखकाला सांगून, तो ग्रंथातील महत्त्वाच्या गोष्टी, त्याचबरोबर चुकाहि बरोबर दाखवून देतो किंवा नाही याकडे विशेषतः पाहात. नंतर त्याला अमुक पानांत ग्रंथांतील अमुक प्रश्नांवरचे विचार सुबोध रीतीनें मांडण्यास सांगत. या प्राथमिक परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर त्याला पुढली संपादकीय कामे सांगत.

एखादा लेख तयार करण्यासाठीं काय गोष्टी (डॉक्टरांचा आवडता शब्द ‘ क्रिया ’ असे) करावयास पाहिजेत याची माहिती त्यांच्याकडून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष होत असे. पुष्कळदां ते लेखकावरच साधनें जमविण्याचें आणि निवडण्याचें सोपवीत व लेख तयार होत असतांना त्याला कांहीं उणीवा दाखवून प्रोत्साहन देत. त्यानें कांहीं तयारी आपल्या अपेक्षेबाहेर नवी किंवा चांगली केली असेल तर तेथल्या तेथे त्याला ते वाखाणीत. लेखासाठीं सदर्थग्रंथ कोणते घ्यावेत हें ब्रिटिश म्युझियम्, इंपीरियल लायब्ररी, रॉयल एशियाटिक सोसायटी इ. चे कॅटलॉग कचेरींत असत ते पाहून, त्यांतून पुस्तकें निवडण्यास सांगत. कोठल्याहि विषयावर संदर्भग्रंथांची यादी तयार करणें हें काम प्रत्येक लेखकास येणें अत्यावश्यक आहे अशी त्यांची बजावणी असे. माझे लेखक या कामांत फार निष्णात आहेत

अशी ते अभिमानाने मोठ्या लोकांजवळ ग्राही देत. ज्ञानकोशांतील शास्त्रीय लेखांच्या शेवटीं जे संदर्भग्रंथ दिलेले आढळतात त्यापैकी एखादुसराच लेखकाने मदतीला घेतलेला असे; बाकीच्यांची नांव-निशी अभ्यासकांसाठीं मुद्दाम दिली जाई. अमुक ग्रंथ तुमच्याकडे असतील, कारण ते लेखांत उल्लेखिले आहेत अशी अनेकदां बाहेरून विचारणी होई; तेव्हां वरच्याप्रमाणे खुलासा द्यावा लागे.

अनेक वृत्तपत्र—मासिकांतून जे लेख येत त्यांतील महत्त्वाच्या लेखांची कचेरीत नोंद करून ठेवण्यांत, किंवा त्यांच्या सूची जमवून ठेवण्यांत लेखकाचा फार फायदा असे. आपल्या लेखाची साधने म्हणून त्यांचा चटकन उपयोग करतां येई. १९१६ पर्यंतचे ग्रंथ आणि नियतकालिक लेख डॉक्टरांनी ज्ञानकोश लेखकवर्गासाठींच केवळ तयार करविलेल्या 'वाङ्मय सूची' त सांपडत. त्यापुढचे मराठी ग्रंथालयांत जाऊन पाहणे लागत. हातीं लागेल तो प्रत्येक ग्रंथ आणि विशेषतः कचेरीच्या ग्रंथसंग्रहांत असलेला एकूण एक ग्रंथ या पुढ्यापासून त्या पुढ्यार्पयत बारकाईने चाळून पहावा; कांहींच्या प्रस्तावनेत ऐतिहासिक माहिती, तर कांहींच्या पादटीपांतून महत्त्वाची टिपणे, ग्रंथनोंद, तर परिशिष्टांतून ग्रंथविषयाहून निराळीच माहिती दिलेली असते. कांहीं ग्रंथांच्या सूची आपणांस लेखाची साधनसामुग्री अनायासे पुरवितात. तेव्हां फावल्यावेळीं ग्रंथ चाळण्याची संवय ठेवल्यास ज्ञानकोशाप्रमाणे ज्याला स्थूलदृष्टीने लिहावयाचे असेल त्याला फार फायदा होतो हे मी स्वानुभवाने सांगू शकतो. त्यामुळे व्यापकदृष्टि प्राप्त होते व कोणताहि लेख किंवा ग्रंथ संपादण्याची अडचण वाटत नाही. कोठल्या ग्रंथांत काय आहे हे ज्ञानकोशीय लेखकास तरी अवश्य माहित पाहिजे. आमच्याकडे संदर्भग्रंथांच्या याद्यांसाठीं नेहमी कितीतरी लेखक येत. लहानशा, पण आमच्या भरपूर उपयोगाच्या ग्रंथसंग्रहाच्या मदतीने थोड्या वेळांत आम्ही

त्यांना पाहिजे ती माहिती पुरवीत असू. हे कौशल्य डॉक्टरांच्या सान्निध्यामुळे संपादकवर्गास प्राप्त झाले होते.

लेख तौलनिक पद्धतीने लिहावा, यावर त्यांचा भारी कटाक्ष असे. प्राच्य आणि पाश्चात्य या दोहोंची तुलना लेखात आलीच पाहिजे; निदान याची माहिती शेजारी शेजारी मांडून ठेविली पाहिजे. 'एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स' या कोशांत जगातील प्रत्येक मोठ्या राष्ट्राची एखाद्या विषयासंबंधी संपूर्ण आणि साधार माहिती सापडे; ती अशा लेखाला चांगली आवारभूत असे. कोठल्याहि विषयावर लिहितांना लेखकाने आपले अज्ञान व्यक्त करू नये, तर उलट या विषयाचा सांगोपांग आज तागायत आपला अभ्यास आहे आणि आपण अधिकाराने लिहीत आहो असे जागजागी दिग्दर्शित केले पाहिजे, असे डॉक्टरांचे मत असे व ते स्वतः त्याप्रमाणे लिहीत. अनेक भारदस्त पण संलग्न प्रश्नांचा उल्लेख करणे, त्यासंबंधी सूचक वाक्ये लिहिणे, आधुनिक अधिकारी माणसांच्या मतांवर उडत उडत टीका करणे, काही आपल्या नव्या रूपना अस्पष्टपणे मांडणे, अर्थशास्त्र किंवा समाजशास्त्र याच्याशी विषयाचा संबंध जोडून जिवाळा उत्पन्न करणे, इत्यादि प्रकार यावेळीं उपयोजावयाचे असतात. एखाद्याला 'मूर्ख' म्हणण्यापेक्षा 'भोळा' म्हणून त्याची कीव करावी, असे ते सांगत. वर्तमानपत्राच्या संपादकापेक्षा ज्ञानकोशाच्या संपादकाच्या टांकाच्या फेंकी अधिक पल्लदार आणि पांडित्यदर्शक असल्या पाहिजेत.

ज्ञानकोश कचेरीतील संपादकांनी जरूर पडेल त्याप्रमाणे वेग वेगळ्या विषयांचा अभ्यास आणि संशोधनहि डॉक्टरांच्या नेतृत्वाखाली केलेले आहे. कॉलेजांतील संस्कृतचे प्रोफेसर आणि एम. ए.चे विद्यार्थी करणार नाहीत इतका श्रुति-स्मृति वाङ्मयाचा मूळ ग्रंथा-

वरून चिकित्सात्मक अभ्यास त्यांना करावा लागला. (१) ऋग्वेद संहितेचे, प्रत्येक पाद घेऊन तो पाद स्तुतिपर, याचनापर किंवा ऐतिहासिक स्वरूपाचा आहे या दृष्टीने वर्गीकरण; (२) चारही संहितांतील शब्दांचे विषयवार वर्गीकरण; (३) तैत्तिरीय संहितेची पदसूची—विषयसूची; (४) यज्ञसंस्थेचा अभ्यास; (५) संहिता मंत्रांचे साम्य आणि गृह्यसंस्कारांतून विनियोग दाखविणारी कोष्टके; (६) वैदिक शब्दसृष्टि; (७) वेदांवरून निघणारा राजकीय—सामाजिक—सांस्कृतिक इतिहास, यासारखे त्यांचे दीर्घ पण अज्ञात प्रयत्न महाराष्ट्राचा पंडिती दर्जा निःसंशय वाढविणारे आहेत. या कार्याचे महत्त्व भविष्यकालीं दिसून येईल, असे डॉ. केतकर म्हणत ते खोटे नाही. पंडित चित्रावशास्त्री, हौत्रवेत्ते धुंडीराजशास्त्री बापट आणि चिंतामणशास्त्री दातार या सनातनी शास्त्री मंडळींना वेदांकडे पाहाण्याची नवा दृष्टि डॉक्टरांनी दिली व त्यांच्या मदतीने वैदिक संशोधनक्षेत्रात अपूर्व शोध लाविले. ‘ हिंदुस्थानांतील वेदपूर्व आर्यन् संस्कृति व वैदिक संस्कृतीचा तिजवर घडलेला परिणाम ’ यासंबंधी आपल्या संशोधनाचे सार म्हणून एक इंग्रजी पत्रक काढून डॉ. केतकरांनी युरोप—अमेरिकेतील पंडितांकडे पाठविले होते. “ वैदिक संशोधक म्हणून माझी कीर्ति झाली नाही हें खरें आहे. ती पुढे होईल अशी माझी खात्री आहे...मला असे वाटते की, मी जे काय लिहिले आहे त्याची उत्तम प्रकारे जाणीव होण्याइतका ज्ञानविकास भोवतालच्या जनतेत नाही. जो पुढे वेदाभ्यासक निघेल तो माझे कर्तृत्व ओळखील ही माझी खात्री आहे— ” असे त्यांनी ज्ञानकोशाच्या इतिहासांत भवभूतीप्रमाणे उद्गार काढले आहेत. ज्ञानकोशाचा दुसरा आणि तिसरा हे विभाग ‘ भारतीय पांडित्याच्या बाबतीत महाराष्ट्रापासून जगास कांही तरी शिकावयाचे

आहे अशी खात्री उत्पन्न करतील, ' असे आहेत, याची जाणीव आज फार थोड्यांस आहे.

वैदिक संशोधनाप्रमाणेच आम्ही अवेस्ता वाङ्मयाचें संशोधन आरंभिलें होतें. त्यासाठी अवेस्ता लिपि शिकून अवेस्ता—मराठी कोश रचिला व एक अवेस्ता व्याकरण लिहिलें. हे ग्रंथ अमुद्रितच राहिले आहेत. अवेस्ता गाथांचें संस्कृतीकरणहि थोडें करण्यांत आलें होतें. असे कितीतरी संशोधनपर प्रयत्न अर्धवट करून सोडून दिले आहेत. पण यामुळें संपादकांची धारणाशक्ति आणि अवलोकन ही साहजिकच वाढली.

एखाद्या विषयावर लेख किंवा त्याची साधनें नसल्यास डॉक्टरांकडे जावें म्हणजे ते स्वतः कांहीं टाचणें करून देत किंवा तोंडी मजकूर सांगत. ज्ञानकोशाच्या सहाय्या विभागांतील ' अनुनय ' हा लेख त्यांनी तोंडी सांगितल्यावरून प्रस्तुत लेखकांने उतरून घेऊन छापण्यास दिला. ही संवय आपल्यालाहि असावी म्हणून, प्रथम एखादें पुस्तक वाचून तें तोंडी सांगण्याचा (dictate) आम्ही डॉक्टरांच्या सूचनेवरून क्रम आरंभिला. त्यामुळें लेख लवकर व सोप्या भाषेत तयार होऊं लागले. गांगोलीचें ' दि साउथ इंडियन ब्रॉड्जेस ' हें पुस्तक मी असेंच तोंडी सांगून, तो मजकूर शिल्पकलेवरील लेखांत घालून दिला. श्री. शीलवतीबाई आख्यावर त्या जर्मन ग्रंथाचें तोंडी इंग्रजी भाषांतर सांगत व तें ऐकून मी लगेच मराठीत मांडीत असें असो. ही तोंडी सांगण्याची (dictation) पद्धत मोठमोठे ग्रंथ भाषांतरित—रूपांतरित करण्यास फार उपयोगी आहे.

लेख लिहून झाल्यावर त्याचे मुद्यांप्रमाणें परिच्छेद पाडून प्रत्येक परिच्छेदाला शिरोनाम द्यावयाचें असा ज्ञानकोशांत परिपाठच असे. लहान दोन ओळींच्या परिच्छेदालासुद्धां शिरोनाम सांपडेल. लेखाला नांव प्रथम न देतां मागाहून द्यावें; म्हणजे लेख लिहितांना हात बांध-

लेले नसतात व नांवहि वाटेल ते देनां येते. डॉक्टरांची नांव देण्याची पद्धत आम्ही सर्वांनीच उचलली होती म्हणण्यास हरकत नाही. 'सामाजिक दृढीकरण व समाजविस्तार यांचे जगद्विकासांत स्थान,' 'असुर राष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासार्थ वेदावलोकन,' 'आमचे बाह्यासंबंधाने कर्तव्यकर्म' यांसारखी संस्कृतप्रचुर भारदस्त लेखनामं त्यांचे वैशिष्ट्य म्हणतां येईल. यासाठी विद्यासेवकांतील लेख पाहावेत. जाड जाड संस्कृत, वृद्धिरूप शब्द तयार करून ते रूढ करीत. जगासंबंधी याला त्यांनी बनविलेला, 'जागतिक' हा शब्द आतां सुपरिचित झाला आहे. तसेच "खैरत" (ख्रिस्ती संप्रदाय), 'तैलनिक,' 'यावद्वीप,' (Javanese) 'आर्ष' (ऋषिप्रणीत), 'मात्र संस्कृति' इत्यादि त्यांचे शब्द सर्व लेखकांनी उचलले. पारिभाषिक शब्द होतां हेईतो जुने रूढ मराठी पाहावेत किंवा नसतील तर संस्कृतापासून बनवावेत; संज्ञा बनवितांना युरापियन शब्दांचे तंतोतंत भाषांतर करू नये. तर त्यांतील करुपना व्यक्त करणारा शब्द योजावा, असा डॉक्टरांचा आग्रह असे. Evolution याला 'उत्क्रांति' हा शब्द अगदी चुकीचा असून त्या ऐवजी 'विकास' वापरावा व त्याप्रमाणे तो ज्ञानकोशांत सर्वत्र वापरला आहे. ज्ञानकोशकचेरीत कच्चा संज्ञाकोशहि तयार झाला होता, पण तो इतर 'भुक्तोर्विरित' मालाप्रमाणेच पडून आहे. ज्ञानकोशाच्या संपादकांना संज्ञा बनविण्यास मुळीच अडचण पडत नसे. बहुतेक शास्त्रीय लेख कचेरीतच तयार केले गेले. त्यावेळी कोणी परिभाषेची अडचण दाखवून स्वस्थ बसला नाही. टांकसाळ चालू असेच, व त्यांतील नाणीं एका वहीत एकत्र ठेविलीं जात असल्याने दुसऱ्यांदा किंवा दुसऱ्यांना ती सहज वापरावयास मिळत.

ग्रंथानुक्रमणिका करण्याची नवीन पद्धत या कामात शिकण्यास मिळे. प्रकरणांच्या नांवांची नुसती यादी करून काम न भागवितां

‘ ग्रंथसंक्षेप ’ या नांवाखाली ग्रंथातील पानागणिक किंवाहुना परि-
च्छेदागणिक विवेचिलेले मुद्दे थोडक्या शब्दांत पण पूर्ण वाक्यांनी
लिहून काढून त्यांपुढे पानांचे आंकडे द्यावयाचे. यामुळे नुसता ग्रंथ-
संक्षेप वाचून पुस्तक सारांशरूपाने वाचल्याचे फल मिळते. या
प्रकारची अनुक्रमणिका तयार करण्यास पुस्तक वाचण्याहून जास्त
श्रम पडतात, कारण प्रत्येक नवा मुद्दा लक्षात घेऊन थोडक्यांत
मांडावयाचे कसब पाहिजे. पहिल्या विभागाचा ग्रंथसंक्षेप या दृष्टीने
अवश्य पाहावा. या ग्रंथसंक्षेपाप्रमाणे ‘ अंतरंगपरिचय ’ म्हणून जो
प्रकार आहे तो सहाव्या विभागांत पाहातां येईल त्यांतील अपासून
अर्थशास्त्रापर्यंत वेगवेगळ्या विषयांवरील अनेक लेख नुसते वर्गीकृत
मांडण्याऐवजी त्या लेखांचे स्वरूप लेखवजा सुबोध स्पष्ट केले आहे.
हाही प्रकार नवलेखकांना शिकण्यासारखा आहे नुसत्या हाडाच्या
सांगाड्यांत रक्त आणि मांस घालून त्याला सजीव करणे ही कलाच
आहे. ‘ ग्रंथप्रवेश, ’ ‘ ग्रंथसंगति ’ ‘ रचनापरिचय, ’ यांसारखे
आणखी प्रकारहि ज्ञानकोशाच्या कांहीं विभागांच्या आरंभी
सांगडतील.

कोठलेहि संपादनशास्त्र आपल्या लेखकांना शिकण्याचे अपुरे राहू
नये म्हणूनच की काय, डॉ. केतकर यांनी ‘ विद्यासेवक ’ मासिक व
‘ पुणे समाचार ’ हे वर्तमानपत्र ज्ञानकोश मंडळातर्फे चालू केले.
मासिकांत भारदस्त, संशोधकीय पण चटकदार लेख यावेत म्हणून
सर्वच संपादक कांहीं तयारी करून नेहमी लिहीत. बाहेरचे लेख
बहुधा नसत तरीसुद्धा हे मासिक कधी नीरस टाकाऊ झाले नाही.
लहान टाचणे तर विद्वानांना फार आवडत. ज्ञानकोशांत न घेण्या-
जोग्या साहित्यावशेषांतून किंवा सभोवार पसरलेल्या अनेकविध ग्रंथ-
संभारांतून प्रत्येकजण आपापला लेखविषय निवडीत असे. सर्व
लेखक एकाच पद्धतीने लिहीत, त्यामुळे सर्व मासिक एकांकी

लिहिल्यासारखें दिसे. प्रचार कार्यासाठी बाकीचे सहकारी बाहेर अमतील तेव्हां जाग्यावर असलेला एकटा कोणीहि लेखक या मासिकाचें संपादन वेळेवर व्यवस्थित करी. हीच गोष्ट 'पुणें समाचार' पत्राची. पहिले तीन चार अंक डॉक्टरनीं भरून काढले असतां ते वेढेच; पण पुढे एकदोन संपादकांवरच त्याच्या संपादनाचा बोजा येऊन पडला. आर्थिक परिस्थिति अत्यंत हलाखीची असताहि दैनिक (पुढें साप्ताहिक) पत्र रोजच्या रोज सकाळीं निघण्याचें थांबलें नाहीं. याला बह्मशी कारण डॉक्टर साहेबांनीं आपल्या सहकाऱ्यांवर टाकलेला पूर्ण विश्वास आणि त्याच्या व्यवस्थेत होतां होईतो दबळा दबळ करावयाची नाहीं, प्रथम दिशा दाखवून पुढें त्यांना पूर्ण स्वायत्त्य द्यावयाचें, हें त्यांनीं ठेवलेलें धोरण होय. यामुळें आत्मीयतेनें प्रत्येकास काम करावेंस वाटे. भरपूर व वेळेवर पगार घेऊन सुद्धां जीं कामें इतर करणार नाहींत तीं कामें डॉक्टरांचे लेखक सहकारी निमूटपणें व कळकळीनें करीत याची ग्वाही डॉक्टरांनीं अनेक ठिकाणीं दिलीच आहे. डॉक्टरांपासून आर्थिक फायदा त्यांच्या सहकाऱ्यांस कितपत झाला हें सर्वास सुविदितच आहे; तथापि ज्ञानाचा फार मोठा फायदा झाला आहे; व स्कॉलरशिप घेऊन ज्याप्रमाणें विद्यापीठांतून पदवीधर उच्च ज्ञानार्जन करतात, त्याप्रमाणेंच आम्हांला दहा बारा वर्षे ज्ञानकोशविद्यापीठांत डॉ. केतकर यांच्यासारख्या पहिल्या प्रतीच्या विद्वानाच्या नेतृत्वाखालीं विविध ज्ञानक्षेत्रांतून मनसोक्त विहार करण्यास मिळाला आहे. ही अमूल्य संधि फार थोड्यांना व तीहि फार खटपटीनें आणि त्रासानें लाभते. तेव्हां आमच्यांत जीं कांहीं थोडीफार संपादकीय विद्या आहे तिचे श्रेय आमचे आचार्य डॉ. केतकर यांनाच दिलें पाहिजे व त्यांचीच परंपरा आम्ही चालवितों व आमच्यामार्गेहि ती टिकून राहिल याबद्दल खात्री वाटते.

[प्रतिभा केतकर अंक]

माझा आवडता ग्रंथकार

(डॉ. केतकर)

चवथा दृष्टिक्षेप

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांची योग्यता महाराष्ट्राला आज जी कांही कळली आहे, तीपेक्षा कितीतरी अधिक कळावयाची राहिली आहे. त्यांना महाराष्ट्राचे जॉनसन असे कांहीजण म्हणतात पण जॉनसन या आंग्लकोशकारापेक्षा केतकरांनी स्वदेशाची आणि स्वभाषेची कितीतरी अधिक सेवा केलेली आहे. कोठल्याहि भाषेचा दर्जा ठरवितांना तीत कोशस्वरूपी वाङ्मय किती आहे, उच्च आणि स्वतंत्र विचार प्रदर्शित करणारे ग्रंथ किती आहेत, नवे शास्त्रीय सिद्धान्त त्या भाषेतून किती मांडलेले आहेत, यासारखे परीक्षण करण्यांत येत असते. डॉ. केतकर यांनी आपले भारद्वाज विचारांचे ग्रंथ मराठीतच रचिले आणि सर्व जगांतील विविधज्ञान आपल्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत खच्चून भरले, यामुळे मराठीला जगांतील मोठमोठ्या भाषांत एक मानाचे स्थान लाभले आहे.

त्यांनी २३ भागांत पुरा केलेला मराठी ज्ञानकोश हा एक अपूर्व ग्रंथराज आहे. कोठलीहि माहिती यांत सांपडते. विद्यार्थ्यांना तर आपल्या अभ्यासांत यांचे साहाय्य घेतल्यावांचून चालणार नाही, हें खरें; पण आपल्याकडे संदर्भ-ग्रंथांचा योग्य उपयोग करण्याची संवय अद्याप लागावयाची आहे. तेव्हां ज्ञानकोशाची माहिती फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना असेल; असो.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश हा महाराष्ट्रीय दृष्टीने रचला आहे. महाराष्ट्राच्या विद्वानांना स्वतंत्र बुद्धि आहे, त्यांना सशोधक दृष्टि आहे व व्यापक ज्ञानाची महति पटलेली आहे हें इतरांना केतकरांच्या ज्ञानकोशावरून कळून आले. डॉ. केतकर हे पाश्चात्य देशांत जाऊन

तेथील चिकित्सात्मक अभ्यासाची आणि तुलनात्मक मांडणीची तऱ्हा हस्तगत करून इकडे आले व ती त्यांनी आपल्या लेखांत आणि समाजावलोकनांत उपयोजिली. प्रत्येक गोष्टीची ते छाननी करून तीवरून तिच्या घटनेचा इतिहास दाखवीत. तिच्या भवितव्या-विषयी सिद्धांत बांधीत.

प्राचीन वैदिक समाजाचा त्यांनी जो इतिहास दिला आहे तो या कारणाने अगदी नवीन आहे. पाश्चात्य पंडितांची नुसती शागिर्दी त्यांना आवडत नसे. इतिहासाचार्य राजवाड्यांप्रमाणेच त्यांच्या ठिकाणी आत्मविश्वास फार दाढगा होता. त्यापाठीमागे विद्वत्ता पण तशीच होती हिंदुस्थानात समाजशास्त्राचा सूक्ष्म अभ्यास ज्यांचा आहे, ज्यांनी त्यासाठी आपल्याला वाहून घेतले आहे अशी माणसे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी—त्यातून महाराष्ट्रांत बहुधा नाहीच—असे म्हणावे लागे. पण डॉ. केतकर यांनी ही उणीव भरून काढिली होती. आपल्या या खंडतुल्य देशांतील अनेक जाती, धर्म आचार, विचार, व्यवहार इ० त्यांनी बारकाईने पाहून, विचार करून त्यांसंबंधी ठाम सिद्धांत बसविले होते. त्यांच्या कादंबऱ्या नीट वाचल्यास आपल्या समाजघटनेचा इतिहास चागला कळून येतो. त्यांनी ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्या लोकांनी वाचून नुसती करमणूक करून घ्यावी म्हणून नव्हे, तर त्यांनी त्यांपासून सुधारणेचा कोणता प्रकार इष्ट, कोणता अनिष्ट हे स्वतःच ठरवावे व बुद्धिप्रामाण्यवादी बनावे याकरिता होय. सुधारक म्हणून ज्याचा डांगोरा पिटला जातो त्यांना समाजशास्त्राचे मुळीच ज्ञान नसते, त्यामुळे त्यांनी सांगितलेले सुधारणामार्ग चुकीचे आहेत, असे डॉ. केतकर निर्भीडपणे म्हणत.

वाङ्मयावर जगणारा वर्ग आपल्याकडे नाही, तो निर्माण झाला पाहिजे असे ते आपल्या उदाहरणाने दाखवून देत. इतर उद्योगधंद्यां-

प्रमाणे वाङ्मयनिर्मितीचाहि एक धंदा आहे व तो करण्यास मोठ्या विद्वानांनी आणि सुशिक्षितांनी पुढे आले पाहिजे. फावल्यावेळीं ग्रंथसंपादन करण्याचे दिवस गेले. त्यांनी ज्ञानकोश प्रसिद्ध करण्यासाठी व्यापारी पद्धतीची एक लिमिटेड कंपनी काढली व यशस्वी करून दाखविली. त्यांचाच किता त्यांच्या ज्ञानकोशांतील सहकाऱ्यांनी व इतरांनी उचलून भरीव वाङ्मयोत्पादनासाठी अशाच कंपन्या आज चालविलेल्या दिसतील. म्हणजे डॉ. केतकरांची परंपरा कायम आहे. आपली दीर्घाभ्यासाने तयार झालेली प्रामाणिक मते समाजापुढे मांडण्याचे कार्य डॉ. केतकर यांनी जितकें केलें तितकें कोणीच केलेलें नाही. त्यांना अर्धवटपणा, गुळचटपणा, खोटा शिष्टाचार मुळीच आवडत नसे. त्यामुळे ते जिवंतपणी बऱ्याच मडळीत अप्रिय झाले होते; त्यांना सामान्य लोक विक्षिप्त म्हणत. पण त्याचा हा विक्षिप्त स्वभाव कशापोटी उत्पन्न झाला आहे याचा विचार करणारे व त्यांना मानणारे फार थोडे. त्यांचे विचार पचविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या समकालीन विद्वानांतहि कमीच होतें. असे सामर्थ्य यापुढे जेव्हां महाराष्ट्रांत निर्माण होईल तेव्हां डॉ. केतकरांसारख्या समाजहितैषी पंडिताची खरी योग्यता त्याला कळून येईल.

या अष्टपैलू पंडिताची भाषा तुम्हाला खडबडीत आणि इंग्रजी वळणाची वाटेले; पण तीत खालून किती तरी रसाचे झरे वहात आहेत. त्याचें लेखन खरोखरीच ज्ञानदायी आणि विचारप्रवर्तक आहे. देशाभिमान आणि भाषाभिमान तर जागजागी उमळून आलेला दिसेल.

“मराठी भाषेत महाराष्ट्राचा राज्यकारभार चालणें यालाच मी स्वराज्य समजतों. जो कायदा मराठीत मांडला नाही, तो कायदा महाराष्ट्रास बंधनकारक नाही. महाराष्ट्राचा जो गव्हर्नर असेल त्याची सही देखील मराठीत नसली तर ती बेकायदेशीर व्हावी.”

कोण हा जळजळीत भाषाभिमान ! हा विलायतेहून एम्. ए., पीएच्. डी. होऊन आलेला, युरोपियन बाईशीं विवाहबद्ध झालेला गृहस्थ इनका स्वकीयांचा अभिमान बाळगतो याचें इंगित आपण ओळखा. महाराष्ट्रांत प्रखर तेजस्विना आहे, महाराष्ट्रांत थोर कर्तृत्वशक्ति आहे, हें डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी आपल्या जीवनक्रमावरून अखिल जनतेस पटवून दिलें.

[निबंध-संकलन भाग १ ला]

डॉ. केतकर आणि महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

दृष्टिक्षेप पांचवा

डॉ. श्री. व्य. केतकर यांनी 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' या तेवीस खंडांच्या अपूर्व संदर्भग्रंथाची रचना सिद्ध करून आपलें नाव मराठी भाषेच्या साहित्यांत अजरामर करून ठेविलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथाची प्रत्यक्ष रचना करावयास जरी बारा वर्षे लागलीं, तरी त्याची मूळ रूपना त्यांच्या मनांत उदय पावून ती कृतीत उतरपर्वत तिच्या अनेक पायऱ्या होत्या आणि कालाची एकूण मर्यादा याहि पेशां दीर्घ होती. केतकर अमेरिकेंत गेले त्याच्या मुळाशीं वाङ्मय कार्याहून अगदीं निराळी रूपना होती, ही गोष्ट त्यांनीं मृतःहि अनेक परिचित गृहस्थांशीं बोलतांना उघड केली होती. परंतु येथें परत आल्यावर मात्र त्यांनीं आपलें बुद्धिबल व कर्तृत्व मराठी वाङ्मयाच्या सेवेस वाहिलें, ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. अमेरिकेस जाण्यापूर्वीच त्यांनीं अमरावतीचे आपले स्नेही श्री. बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या सहकार्याने 'महाराष्ट्र-वाग्विलास' या नांवाचें एक मासिक पुस्तक कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतांच सुरू केलें होतें व परदेशांत असतांना कांहीं स्फुट कविता रचिली होती. तसेंच हिंदुस्थानास परत येण्यापूर्वीच महाराष्ट्र भाषेच्या सेवेकडे त्यांच्या मनाची निश्चित अशी प्रवृत्ति होत असावी असें वाटतें. कां कीं, ते जेव्हां पीएच. डी. च्या परीक्षेस प्रथम बसले तेव्हां त्यांना ती पदवी पहिल्या वर्षी देण्यांत आली नाही याचें एक कारण, त्यांचें युरोपीय भाषांचें ज्ञान अधिक खोल असावयास पाहिजे, असा त्यांच्यावर आक्षेप घेण्यांत आला होता. तेव्हां त्यांनीं आपल्या परीक्षांस पाठविलेल्या पत्रांत असें म्हटलें होतें कीं, "मला माझ्या देशांत स्वभाषेतून लेखनकार्य करावयाचें असल्यामुळें युरोपीय

भाषांच्या विशेष ज्ञानाचे एवढे महत्त्व नाही. ” तसेच केतकरांना अमेरिकेत तीन वर्षे बडोदे सरकारची जी शिष्यवृत्ती लाभली होती तिची अट ते परत आल्यावर त्यांनी काही काल त्यांची सेवा करावी अशी होती; परंतु हिंदुस्थानांत आल्यानंतर आपण मराठी भाषेतच काही कार्य करावयाचे योजिले असून तशी सोय, म्हणजे मराठी विश्वविद्यालय इत्यादि जर बडोद्यांत होणार असेल तर आपण तेथे सेवा करण्यास येऊं, असे डॉ. केतकर यांनी श्रीमंत सयाजीराव महाराजांस कळविले होते; आणि तशी सोय तेथे नसल्यामुळे म्हणा किंवा काही अन्य कारणांमुळे म्हणा, त्यांच्या नोकरीच्या अटीसंबंधी विशेष आग्रह बडोदे सरकारने धरला नाही एवढे खरे.

अर्थात् मराठीत लेखनकार्य करण्याची डॉ. केतकर यांची मनापा तेव्हांच व्यक्त झाली होती. पण मराठीत लेखनकार्य करण्याचे जरी त्यांनी प्रथमपासून योजिले होते, तरी ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ हेच कार्य त्यांनी कसे ठरविले या संबंधानेहि थोडा पूर्वेतिहास आहे. इकडे आल्यावर श्री. वि. का. राजवाडे यांच्याविषयी त्यांच्या मनांत विशेष आदर असल्यामुळे त्यांच्याशी त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय होऊन ऐतिहासिक संशोधनादि कार्याविषयी त्यांचा पत्रव्यवहार झाला होता; आणि ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन—प्रकाशन हे कार्य किती दुर्घट व श्रमाचे आहे, तसेच त्याला द्रव्य किती विपुल पाहिजे व ते मिळणे कसे कठीण आहे याबद्दल एक विस्तृत पत्र श्री. राजवाडे यांनी डॉ. केतकर यांस पाठविले होते. हे पत्र मला कै. श्री. अच्युत सिताराम साठे यांच्याकडे (ते बुळढाण्यास सबजज्ज असतांना) वाचावयास मिळाले होते आणि ते बरेच महत्त्वाचे असून प्रकाशित करण्यासारखे आहे. याप्रमाणे डॉ. केतकर यांनी अनेक कार्यासंबंधी प्रथम विचार करून शेवटी ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ हे कार्य निश्चित केले असावे. ते अमेरिकेत असता तेथे प्रकाशित

होणाऱ्या ' इंटर नॅशनल सायक्लोपीडिया ' नांवाच्या एका ज्ञान-कोशाचे कांहीं दिवस प्रचारक होते; त्या वेळीं तो ज्ञानकोश प्रसिद्ध करणाऱ्या कंपनीने आपल्या जाहिरात पत्रकांत ' एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका ' आणि इतर ज्ञानकोश यांमधील वैगुण्यांचें वर्णन करून आपला ग्रंथ त्यापेक्षां कसा वरचढ आहे हें दाखविलें होतें. या कार्य पद्धतीचा व लेखनाचा त्यांच्या मनावर बराच परिणाम झाला होता. तसेंच हिंदुस्थानांत आल्यानंतर त्यांनीं जो देशभर प्रवास केला त्यांत त्यांनीं बंगाली विश्वकोश, आणि त्याच वेळीं प्रकाशित होत असणारा एक हिंदी विश्वकोश हे पाहिले होते. विशेषतः मद्रास येथील डॉ. लक्ष्मीपति याच्या साहाय्याने श्री. के. व्ही. लक्ष्मणराव या महाराष्ट्रीय आंध्र पंडिताने अंगावर घेतलेल्या ' आंध्रविज्ञानसर्वस्वम् ' या तेलगु ज्ञानकोशाचें कार्य डॉ. केतकर यांच्या अवलोकनांत येऊन त्यांच्याशीं त्यांनीं या बाबतींत बरीच चर्चा केली होती व त्यामुळे ' महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश ' रचनेच्या विचाराला विशेष चालना मिळाली. या वेळीं तेलगु ज्ञानकोशाची सर्व योजना छापलेली असून त्याचे दोन खंडहि प्रकाशित झाले होते. याप्रमाणें त्यांनीं ' महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश ' हें कार्य आपलें मराठी भाषेंतील आद्य कर्तव्य म्हणून निश्चित केलें.

ज्ञानकोश-रचनेचें कार्य हातीं घ्यावयाचें निश्चित झाल्यावर डॉ. केतकर यांनीं तो उद्योग नागपुरास सुरू करण्याचें ठरविलें. याच्या मुळाशीं मुख्यत्वे त्यांचा प्रातिक अभिमान होता. त्यांचा जन्म रायपुरास आणि हायस्कूलचें शिक्षण अमरावतीस झालें असल्यामुळे त्यांस नागपूर-वऱ्हाडाविषयी अधिक आपलेपणा वाटे. तसेंच त्यांच्या बरोबरचे बरेच विद्यार्थी आतां तेथे वकील वगैरे असून चांगल्या स्थितीत होते व त्यांचें साहाय्य मिळणें सुलभ होतें. त्या मानानें त्यांना स्वतःला पुण्यास महत्त्व कमी; व पुणेकरांपैकीं कांहीं

प्रमुख मंडळीस अनुकूल करून घेऊन त्यांस आपल्या कार्यात महत्त्वाचे स्थान दिल्याशिवाय ते कार्य पुण्यास सुरू करणे शक्य झाले नसतें. उलट, असले कार्य नागपुरास नवीन असल्यामुळे प्रांताभिमानाने त्यांस आरंभीच तिकडे उत्तेजन मिळणें स्वाभाविक होतें.

यानंतर ज्ञानकोशाच्या सांपत्तिक संघटनेविषयी लोकांत 'भवति न भवति' होऊन, प्रत्येकी १०० रुपयांचे ५०० भाग काढून लिमिटेड कंपनी उभारावी व हप्त्याहप्त्याने वर्गणी घेऊन विशेषतः मुशिक्षित मध्यम वर्गांतून ग्राहक मिळवावे, असे ठरलें आणि त्याप्रमाणे नागपुरचे एक प्रसिद्ध वकील व 'उद्यम' मासिकाचे संपादक श्री. माधवराव पाध्ये आणि अकोला येथील डॉ. केतकरांचे आप्त, चाहते व वकील श्री. नारायणराव फडके यांच्या आद्य पुरस्काराने 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ लिमिटेड' ही कंपनी सुमारे एका वर्षाच्या सतत खटपटीनंतर ता. ८ जुलै १९१६ रोजी नागपूर येथे नोंदण्यात आली. ता. ६।१।१९१७ रोजी पहिली भागमजुरी करण्यांत आली, त्या वेळी मंडळाचे २४१ भाग दिले गेले. ता. ४।३।१७ ला कार्यारंभास परवानगी मिळाली; आणि ता. ३१।३।१७ च्या सभेत ज्ञानकोशाची संपूर्ण योजना चालकापुढे मांडण्यांत येऊन तदनुसार उद्योग सुरू झाला.

ज्ञानकोशरचनेस योग्य लेखकवर्ग मिळविण्यासाठी डॉ. केतकर यांनी बरीच खटपट केली. ज्या लेखकांस पूर्वी कोणत्याना कोणत्या कारणांनी महत्त्व आलेले होते अशा बहुतेक लेखकांशी त्यांनी पत्र-व्यवहार केला. अनेकांस त्यांनी कचेरीत येऊन पगारी साहाय्यक होण्यास विनंती केली. परंतु बऱ्यापैकी प्रत्यक्ष लेखनकार्य केलेल्या कोणत्याहि लेखकांचे साहाय्य त्यांस मिळालें नाहीं. काहीं काहींनी विशिष्ट विषयावर लेख लिहिण्याचे मान्य केलें; परंतु प्रत्यक्ष असे फारच थोड्या लेखकांकडून लेख आले; आणि तेहि जुन्या कस-

लेख्या लेखकांकडून प्रायः मुळीच आले नाहीत. याचें एक कारण म्हणजे, प्रथितयश लेखकांसहि ज्ञानकोशांत लेख लिहिण्यासंबंधी निश्चित करणा नसावी असे कांहीं आलेख्या लेखांवरूनच दिसलें, तर कांहींस आपले लेख संपादकीय चाळणींतून जावे हें रुचलें नसावें व दुसऱ्या कांहींना आपला लेखनव्यवसाय स्वतंत्रपणेंच चालविणें इष्ट वाटलें असावें. एकंदर ज्ञानकोशरचनेस बाहेरचें लेखनसाहाय्य शास्त्रीय विषयांखेरीज इतर विषयांवर मुळीच झाले नाही म्हटलें तरी चालेल; आणि त्यांतांहि कांहीं शास्त्रीय विषयांच्या लेखकांनी प्रथम काम अंगावर घेऊन मागाहून तें सोडून दिल्यामुळे बहुतेक सर्व कार्य कचेरींतच करून घ्यावें लागलें.

सामान्यतः मार्च १९१७ पासून जुलै १९१९ पर्यंत नागपुरास मुख्य कार्यालय असून तेथें प्राथमिक लेखन बरेंच झालें. परंतु मध्य-तरी डॉ. केतकर व इतर चालक यांच्यामध्ये अनेक बाबतींत मतभेद होऊन कामास अडथळेहि होऊं लागले. तसेंच तेथें मिळणारा लेखक वर्ग लेखनकार्यास परिचित नसल्यामुळे फारसा समाधानकारक नव्हता. छापण्याचें कामहि ज्या गर्तीनें व्हावें अशी अपेक्षा होती त्या गर्तीनें होणार नाही, हें 'महाराष्ट्र वाङ्मयसूचि'च्या छपाई-वरून दिसून आलें. तेव्हां पुण्यास राहून ज्ञानकोशरचना केल्यास संपादकीय कार्य विशेष मुलभतेनें करता येईल अशी मी सूचना केली; व त्याप्रमाणें जुलै १९१९ मध्ये संपादकीय कचेरी वास्तविक मुख्य कचेरीच—पुण्यास आणण्यांत आली. यापुढें कंपनीची नोंदलेली कचेरी जरी नागपुरास होती तरी ती नांवापुरती राहिली आणि सर्व कार्य पुण्यासच होऊं लागलें. या गोष्टीला नागपूरकर मंडळींचा विरोध होता; तथापि कार्याच्या दृष्टीनें झाली हीच व्यवस्था शेवटीं यशस्वी ठरली. यापूर्वीच पुण्यास एक संपादकीय शाखा उघडण्यांत आली होती. परंतु मुख्य कचेरी पुण्यास येण्यापूर्वी जें कार्य पुण्यास

झाले होते त्यावरून ज्ञानकोशाच्या लेखनाची करपना लेखकवर्गास यथायोग्य नसावी असे दिसून आले; आणि त्या लेखनापैकी फारच थोडा भाग ज्ञानकोशाच्या प्रत्यक्ष उपयोगी पडला.

ज्ञानकोशांतील लेखांची निवड प्रथम न करतां अनेक ग्रंथ वाचून त्यांतील ज्ञानकोशास उपयुक्त भागाचे वेचे काढावयाचे व असे अनेक वेचे तयार झाल्यावर ज्यास स्वतंत्र लेखांचें स्थान देतां येईल त्यास तसें स्थान देऊन बाकीच्या टिपणांचा कोणत्यातरी लेखांत अंतर्भाव करावयाचा, अशी ही कार्यपद्धति होती. ग्रंथ वाचन व टिपणें काढणें हे विषयानुरोधाने करावयाचें असून याकरितां ज्ञानकोशाच्या १००० पृष्ठांची विभागणी विषयवार कशी करावयाची याची एक योजना तयार केली होती व तीस अनुसरून निरनिराळीं टिपणें काढण्यांत येत. एकंदर ग्रंथवाचन अफाट झालें; पण त्यांतल्या-त्यांत उपयुक्त व थोडक्यांत माहिती ज्यांत मिळेल अशा ग्रंथांची प्रथम निवड करण्यांत येई. यामुळें ज्यांच्या डोळ्यांसमोर एकंदर योजना होती त्यांनीं केलेली निवड शेवटीं अधिक फलदायी झाली आणि पुणें शाखेची तितकी फलदायी झाली नाही.

ज्ञानकोशलेखनाची पूर्व तयारी म्हणून मराठींत तोंपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाचा पूर्ण उपयोग करावयाचा अशी दृष्टि होती आणि त्याकरितां मराठी भाषेतील वाङ्मयाचा आढावा घेण्यासाठी श्री. दाते व श्री. देशमुख यांच्याकडून 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि' हा मराठीतील पुस्तके व मासिकांतील लेख यांची माहिती देणारा संदर्भग्रंथ मुद्दाम तयार करण्यांत आला. याची हस्तलिखित प्रत अवघ्या सत्तर दिवसांत तयार झाली, पण ती छापवायास एक वर्ष लागलें ! मात्र यामुळें 'ज्ञानकोश' छापण्याच्या कामीं काय अडचणी येतील याची बरीच करपना आली.

जुलै १९१९ मध्ये संपादकीय मुख्य कचेरी पुण्यास आल्यानंतर काम सुरळीत चालू झालें. 'प्रस्तावनाखंड' म्हणून पहिले पांच भाग सांस्कृतिक इतिहासरूपानें द्यावयाचें, ही कल्पना पुणें येथेंच प्रथम निघाली.

पहिली योजना ५०० पृष्ठांचे दोनच भाग प्रास्ताविक म्हणून द्यावयाचे अशी होती; पण ती पुढें बदलून तिचा पांच भागांत विस्तार करण्यांत आला. असें करण्यांत या विद्वत्तापूर्ण लेखनामुळे वाचकांच्या मनावर ज्ञानकोशग्रंथासंबंधी अनुकूल परिणाम करणें हा एक हेतु होता. कारण, पहिलाच विभाग अकारविस्व्याचा निघता तर लोकांस तो इतका आकर्षक व महत्त्वाचा वाटला नसता. अर्थात् सामाजिक व राष्ट्रीय प्रश्नांसंबंधी विवेचक असा भारदस्त मजकूर देणारा 'हिंदुस्थान आणि जग' हा पहिला खंड बाहेर पडल्यामुळे वाचकांचा ज्ञानकोशासंबंधी एकदम अनुकूल ग्रह झाला, आणि कांहीं विरुद्ध टीका करावयास उत्सुक असलेल्या मंडळींचीं तोंडें बंद पडलीं. किंबहुना या आद्य प्रस्तावना खडाचा स्वीकार जनतेकडून विशेष आदरपूर्वक झाल्यामुळे पुढील भागासंबंधी फारसी चिकित्सा झाली नाहीं; आणि अनेक वाचकांस या पहिल्या पांच भागांत भर-पूर स्वाद्य मिळालें.

पुण्यास कचेरी आल्यावर ती पुनः नागपुरास नेण्याचा, किंबहुना डॉ. केतकर यांजकडे फक्त संपादकीय कार्य तेवढें ठेवून व्यवस्थापक दुसरा नेमण्याचा प्रयत्न नागपूरकर मंडळींनीं केला व डॉ. केतकर यांनीं योग्य मनुष्य मिळाल्यास त्याच्याकडे व्यवस्थापकाचें काम देण्याची तयारीहि दाखविली. परंतु व्यवस्थापकाचें काम घ्यावयाचें म्हणजे पैसे जमविण्याची जोखीम अंगावर घ्यावयाची व ती घेण्यास तिकडील मनुष्य तयार होईना. आणि ज्या गृहस्थांचें नांव पुढें आलें होतें त्यांनींहि तें काम अंगावर घेण्याचें टाळलें,

यामुळे नागपूरकर मंडळींची ही सर्व खटपट फुकट गेली. मात्र या काळांत डॉ. केतकर यांस बराच त्रास झाला. यासंबंधी त्यांनी एका चालकास लिहिलेल्या पत्रांतहि ही गोष्ट निदर्शनास आणली होती. “ माझ्या डोक्यांत काहीं निरनिराळे कप्पे नाहींत कीं एक उघडा ठेवून दुमरा बंद करतां यावा; व त्यामुळे व्यवस्थेसंबंधी चाललेल्या घोटाल्यामुळे संपादकीय कामावरहि परिणाम होऊन तें माझ्यानें सध्यां बरोबर होत नाहीं. ” असें त्यांनीं म्हटलें होतें. या वेळीं ज्ञानकोशाचे पहिले दोन भाग मुंबईस छापत होते. या अस्वस्थतेमुळे एकंदर कामाची बरीच हानि झाली व सांपत्तिक अडचणीस प्रारंभ या कालापासूनच झाला. परंतु पुढें पुण्यास कचेरी स्थिर झाल्यावर येथीलच चालक मंडळी निवडली गेली व त्यांनीं डॉ. केतकर यांस जवळजवळ पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन स्वतः द्रव्यसाहाय्य केलें. यामुळे कचेरीच्या बाबतींत त्यांस फारशी व्यग्रता भासली नाहीं.

पुण्यास कचेरी आणल्याचा परिणाम ग्राहकवर्गावरहि झाला. पुणें शहरांत व इकडील प्रांतांत ग्राहकवर्ग बराच वाढला. परंतु नागपूर—वऱ्हाड या भागांत मात्र यापुढें ग्राहकांची संख्या फारशी वाढली नाहीं. तथापि प्रत्यक्ष पुणें शहरी नागपुरापेक्षां अधिक ग्राहक मिळाले व मुंबईनें तर पुष्कळच साहाय्य केलें. याकरितां मुंबईस एक शाखा पूर्वीच काढली होती; पण ग्राहकांची संख्या प्रत्यक्ष ज्ञानकोशाचे भाग लोकांस मिळूं लागल्यावर लवकर वाढली.

डॉ. केतकर यांस संपादकीय व व्यवस्थापकीय अशीं दोन्ही कार्ये करावयाचीं असत. परंतु त्यांपैकीं संपादनाचें प्रत्यक्ष कार्य करण्यास त्यांस फारच थोडी फुरसत मिळे व त्याची विभागणी बरीच झाली होती. ते स्वतःहि “ मी एकचतुर्थांश संपादक व तीनचतुर्थांश व्यवस्थापक किंवा प्रचारक आहे ” असें म्हणत; आणि त्यामुळे त्यांना बराचसा वेळ पैसा जमवून आणण्याकडे खर्च करावा लागे. या

कामीं ते किती परिश्रम घेत हें सर्वश्रुतच आहे. मुंबईस कित्येक वेळां भर पावसांत ते सकाळपासून जे कचेरीतून पायीं बाहेर पडत ते रात्री परत येत. एकदां तर पावसानें भिजलेले सर्व कपडे एका मित्रा-कडे शेंगडीवर वाळवून पुनः घालण्याचा प्रसंग त्यांजवर आला होता ! त्यांना विशेष पीडा झाली ती पैसा जमविण्याच्या कामीं. तथापि ते अत्यंत आशावादी व प्रयत्नवादी असत. ते कधीहि हताश झाले नाहींत. त्यांचा एक मोठा गुण म्हणजे ते उद्यांबदल नेहमीं निश्चित असत. पुढें काय होईल याची त्यांस कधीहि पर्वा नसे व त्यामुळे ते अनेक धाडसाच्या गोष्टी करीत. उदाहरणार्थ, ज्ञानकोशाकरितां छापावयाचें यंत्र घेतेवेळीं त्यांच्या खिशांत फक्त शंभर रुपये होते; पण तेवढें आगाऊ भरून त्यांनीं चार हजार रुपये किंमतीच्या यंत्राची मागणी केली आणि पुढें अनेक मित्रांच्या मदतीनें ती पुरी केली. हें यंत्र घेतल्यामुळेच पुढील भाग सत्वर बाहेर पडले व एकंदर कार्य पूर्ण झालें.

ज्ञानकोशाच्या कार्याविषयी लोकांची सहानुभूति चांगली होती व त्यामुळे डॉ. केतकर यांचा एककल्ली स्वभावदोषहि फारसा त्या कार्याच्या आड आला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर एकदोन प्रसंगीं ज्ञानकोशासंबंधी टीका करणारी मंडळीहि निषेधकांच्या मनोवृत्तीतून अभिनंदन करण्याच्या मनोवृत्तीत शिरली. तथापि प्रस्तुत कार्यास जनतेची आरंभीं जितकी निर्भेळ सहानुभूति होती तितकी ती शेवटपर्यंत टिकली नाहीं. तरी पण एकंदरीनें लोकांची कार्याला मदत करण्याची बुद्धि दिसून आली व तें पूर्ण व्हावें अशी सर्वांचीच इच्छा होती, हें अनेक वेळां अनुभवास आलें; आणि स्पष्ट विरोध असा कोणाकडूनहि झाला नाहीं. आरंभींच्या सहानुभूतीची ऊर्मि कमी होण्यास अनेक कारणे होती. एक तर डॉ. केतकरांचें फार थोड्या लोकांशीं खरोखर जमत असे. त्यांचा स्वभाव एककल्ली व अधिक

सडेतोड असल्यामुळे व्यावहारिक मनुष्य ज्या गोष्टी स्पष्टपणे बोलणार नाही त्या ते चटकन बोलून टाकीत. यामुळे कांहीं लोकांस ते असंतुष्ट करीत. त्यांच्या परदेशीय विवाहामुळेहि कांहीं मंडळीचा त्यांच्यासंबंधी प्रतिकूल ग्रह झाला. परंतु ते जितके स्पष्टवक्ते अथवा फटकळ तितकेच दिलदार असत. त्यांच्या मनांत केव्हां कोणाबद्दल किंतु नसे. झाल्यागेल्या गोष्टी विसरून मनमोकळेपणाने पुनः मिळते घेण्यास ते सदा तयार असत; आणि आपली बाजू चूक असल्यास मार्गे घेण्यासहि ते कधी अनमान करीत नसत.

डॉ. केतकरांशी संभाषण करण्यांत अनेकांस आनंद वाटत असे; आणि थोड्या वेळांत ते अनेक विषयांचा उहापोह गमतीदार रीतीने करून करमणूक व ज्ञान या दोन्ही गोष्टींची प्राप्ति श्रोत्यांस करून देत असल्याने ते कोठेहि बसले तरी त्यांच्याभोवती श्रोत्यांचा घोळका असावयाचा. कोणत्याहि समाजांत आपण अनेक लोकांच्या लक्षांचे केंद्र झाले पाहिजे असे ते म्हणत. तसेंच एखाद्या सभेत एखादे आश्चर्यकारक विधान ठोकून देऊन ते आपणांकडे सर्वांचे चित्त वेधीत. “ आपल्यावर अनुकूल प्रतिकूल कशी तरी टीका झाली पाहिजे, तरच आपणांकडे व आपल्या कार्यांकडे लोकांचे लक्ष जाईल आणि आपली जाहिरात होईल”, असे त्यांचे म्हणणे असे; आणि अशा संधीचा ते नेहमी उपयोग करून घेत. उपेक्षेसारखी हानि नाही असे ते म्हणत. पण त्यांच्या या प्रकारच्या कांहीं गोष्टी लोकांस फारच विपरीत वाटत व त्यामुळे कांहीं लोकांचा ग्रह त्यांच्याबद्दल प्रति कूलहि होत असे. त्यांचे जाहिरात करण्याचे अनेक मार्ग असत व घरांतील भुताटकी हा प्रकार देखील त्यांपैकींच असावा अशी कित्येकांची समजूत होण्यास कारणे झाली होती.

ज्ञानकोशाच्या एकंदर कार्यास चार लक्ष रुपये लागले; व हे सर्व महाराष्ट्रीय मध्यम वर्गाकडून पुरविले गेले ! सरकार किंवा संस्थानिक

यांच्याकडून म्हणण्यासारखे साहाय्य झाले नाही. सर्वात मोठी मागणी म्हणजे बडोदे सरकारची होय आणि ती वीस ग्रंथांची होती. ती मिळविण्यास मी जेव्हां बडोद्यास गेलो होतो तेव्हां मला विशेष साहाय्य कोणाकडून झाले नाही. परंतु कै. शारंगपाणि यांनी मात्र माझी पूर्वीची फारशी ओळख नसता आपण होऊन विद्याधिकाऱ्यांस पत्र दिले व त्याचा चांगला उपयोग झाला. विद्याधिकाऱ्यांनी (हे युरोपियन गृहस्थ होते) स्वतः पन्नास प्रती घेण्याचे आश्वासन दिले व तशी शिफारसही केली; परंतु कौन्सिलांत फक्त वीस प्रतीस मंजुरी मिळाली ! श्रीमन्महाराजांची या कामी भेट होऊन विशेष बोलणे झाले नाही त्यामुळे यापेक्षा अधिक साहाय्य होऊ शकले नाही. मुंबई सरकारने सर्व ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर पंधरा प्रतींची मागणी केली व ते पैसे श्री. अडवानी यांचे कागदाचे देणे फेडण्यास उपयोगी पडले. इंदूरच्या ग्रंथोत्तेजक मंडळीने पहिल्या पांच भागांच्या वीस प्रती घेऊन एक हजार रुपये दिले, पण ते संच पुढेहि पूर्ण केले नाहीत. याखेरीज ठळक अशी गिऱ्हाइकी किंवा देणगी कोणाचीच मिळाली नाही. सर्व पैसा महाराष्ट्रातील मध्यम वर्गाकडून मिळाला. अर्थात त्यावेळी लोकांची सांपत्तिक स्थिति बरीच अनुकूल होती. आजकाल ग्रंथखरेदीच्या कामी एकरकमी शंभर रुपये खर्च करणारे गृहस्थ फारच विरळा; आणि अशा परिस्थितीत एवढे मोठे कार्य शक्यहि झाले नसते.

ज्ञानकोशाच्या ग्राहकवर्गात समाजाच्या वरच्या थरापासून खालच्या थरापर्यंत सर्व प्रकारचे लोक असत. वकील, डॉक्टर, प्रोफेसर, शिक्षक हे तर ज्ञानकोशाचे आधारस्तंभच होत; परंतु डॉ. केतकर यांनी उपहारगृहाचे मालक, बॉर्शिंग कंपनीचे एक मुसलमान चालक व एका केशकर्तनालयाचे मालक यांसहि ग्राहक केले होते ! महंमद पैगंबरासंबंधीच्या मजकुराबद्दल वादविवाद सुरू झाल्यावर

एका निषेधपर सभेच्या अध्यक्षासहि त्यांनी ग्राहक केलें आणि एका पंथाच्या धर्मगुरूकडून शालीचा अहेर मिळविला ! याप्रमाणें प्रचारकाच्या जातिवंत गुणांचा प्रकर्ष त्यांच्या ठिकाणी झाला होता, ही गोष्ट अनेक वेळां स्पष्ट झाली आहे. म्हणूनच निर्धन महाराष्ट्रांतून एवढा पैसा ते उभा करूं शकले. त्यांची स्वतःची अपेक्षा प्रथम हें काम एक लक्ष रुपयांत होईल अशी होती; पण प्रत्यक्ष उलाढाल चार लक्षांची झाली. श्री. राजवाडे यांनी तर या कार्यास दहा लक्ष रुपये लागतील असें म्हटलें होतें !

ज्ञानकोशाचें कार्य करतांना केवळ लोकांस पुस्तकी ज्ञान देण्यापेक्षा महाराष्ट्रांत वैचारिक चळवळ उत्पन्न करावी अशी डॉ. केतकरांची इच्छा होती. त्याप्रमाणें त्यांची प्रचारकार्य करतांना होणारी व्याख्याने नेहमी विचारप्रवर्तक असत. तसेंच या कार्याच्या अनुषंगानें महाराष्ट्रांत बरेचसे संशोधन व्हावें व कांहीं विषयावर तरी मराठीत अशी ग्रंथरचना व्हावी की, ती वाचावयास अन्यभाषीय पंडितांस मराठी शिकण्याची इच्छा व्हावी, अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा असे. या दृष्टीनें ' हिंदुस्थान आणि जग ' या ज्ञानकोशाच्या पहिल्या खंडातील त्यांचें समाजशास्त्रीय आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडातील वेदविषयक लेखन फार महत्त्वाचें आहे. वेदांचा अभ्यासकसा करावा आणि एकंदर वैदिक वाङ्मयाचें अध्ययन करण्यास यज्ञसंस्थेचा व तत्कालीन समाजाचा सूक्ष्म अभ्यास करणें किती आवश्यक आहे, हें ' वेदविद्या ' या खंडात प्रतिपादिलें आहे. या कामी शास्त्री-मंडळी व आधुनिक विद्वान यांची सांगड घालून बरेचसे वैदिक वाङ्मयाचें पृथक्करण व अभ्यास ज्ञानकोशकार्यालयांत करून घेण्यांत आला; आणि त्यामुळें ' वेदविद्या ' व ' बुद्धपूर्व जग ' या खंडांमध्ये उपयुक्त अशी बरीच माहिती देऊन सामान्य लोकांस या विषयाची गोडी लावण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला.

ज्ञानकोशाची मूळ योजना, प्रत्येकीं पांचशें पृष्ठांचे वीस भाग करून एकंदर दहा हजार पृष्ठांपैकीं पांच हजार पृष्ठे सांस्कृतिक व पांच हजार पृष्ठे शास्त्रीय मजकूर घावयाचा अशी होती; परंतु ही योजना शेवटपर्यंत टिकली नाही. शास्त्रीय विषयांस लेखक मिळणें फार कठीण गेलें. कारण, जे शास्त्रात निष्णात होते त्यांस मराठीत लेखन करणें मुळींच अवगत नव्हतें. यामुळें शास्त्रीय लेख तयार करण्यास व तपासण्यास पंचाईत पडली. कांहीं लेखकांनीं मदत देण्याचें प्रथम हौसेन कबूल केलें पण पुढें लेखनाच्या कामांतील अडचणी कळून येऊन त्याच्यानें तें कार्य पार पडलें नाही. कांहीं लेखकांच्या मदतीस कचेरीकडून शास्त्रीय पदवीधर लेखक देण्यांत आले, तरीहि त्याजकडून कार्य करून घेणें त्यांस शक्य झालें नाही. शास्त्रीय लेवनांत परिभाषेची एक अडचण होती. ती दूर करण्याकरितां परिभाषा अथवा शास्त्रीय संज्ञा कशा तयार कराव्या यासंबंधी चर्चा करण्यांत आली होती; व जुन्या प्रसिद्ध झालेल्या सर्व मराठी ग्रंथांतील शास्त्रीय संज्ञा जमविण्यांत आल्या होत्या. परंतु ही अडचण दूर होऊं शकली नाही. तथापि रसायनशास्त्रांतील परिभाषेची एक योजना तयार करण्यांत येऊन ती सहाव्या भागाच्या आरंभीं दिली आहे. याप्रमाणें इतरहि शास्त्रांतील काहीं संज्ञा तयार करण्यांत आल्या होत्या व तें साहित्य संज्ञा-कोशास बरेंच उपयुक्त होण्यासारखें आहे. एकंदरीत ज्ञानकोशांतील शास्त्रीय विषयांवरील लेख ससाधानकारक झालें असें म्हणतां येणार नाही. तथापि गणित, ज्योतिष, वैद्यक, रसायन, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, स्थापत्य व शेतकी या शास्त्रांतील लेख तयार करण्यास आम्हांस इतरांचें बरेंच साहाय्य झालें. गणितशास्त्रांतील लेख तपासण्याचें कार्य करण्याचें माझ्या एका परदेशांतील महाराष्ट्रीय मित्रांन कबूल केल्यावरून त्याच्याकडे सर्व लेखांच्या नकला करून पाठ-

विरुद्धा; पण पुढे त्या परत आल्या नाहीत व पत्राचे उत्तराहि येईना. सुदैवाने मला मूळ लेख पाठविण्याऐवजी त्यांच्या नकला पाठविण्याची बुद्धि आल्यामुळे मूळ लेख तरी आमचेजवळ राहिले !

सांस्कृतिक भागांतील लेख अनेक उपलब्ध साधनांवरून तयार करावयाचे होते व या कामी शक्य ती खटपट कचेरीने केली. पण मूळच्या वीस भागांपैकी प्रस्तावनेस पांच भाग, म्हणजे तीन हजार पृष्ठे खर्ची पडल्यामुळे पुढे बरीच कुचंबणा झाली. प्रस्तावना खंडामुळे एक महत्त्वाचे लिखाण प्रकाशित झाले, तरी त्यामुळे ज्ञानकोशातील लेखनाचा संकोच करावा लागला. कचेरीत तयार असलेला सर्व मजकूर समाविष्ट करणेहि जड जाऊं लागले आणि तयार मजकुरात आजतागायतपणा राखण्याच्या कामी पुढेपुढे संपादकवर्गास फार अडचण होऊं लागली. ती इतकी की, शेवटी डॉ. केतकर यांनी जवळजवळ नवीन लेखन करूंच नये अशी सूचना दिली, तरीहि वीस भागाचे एकविस भाग झाले. सूची प्रथम वीस भागांतच अंतर्भूत व्हावयाची होती; परंतु तो खड स्वतंत्र करण्याची माझी सूचना ग्राह्य झाली; आणि हिंदुस्थान व महाराष्ट्र हे दोन स्वतंत्र खंड करावे अशीहि योजना करण्यात आली. त्यापैकी हिंदुस्थानखंड सूचीखंडाच्या पूर्वीच प्रसिद्ध झाला; पण महाराष्ट्रखंड संकल्पांतच राहिला आणि त्यास दिलेले सदर्भ अर्थशून्य राहिले ! मात्र या पूर्वतयारीतून पुढे डॉ. केतकर यांनी अंगावर घेतलेल्या प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाची उत्पत्ति झाली. ज्ञानकोश—कचेरीत जे एकदर साहित्य तयार झाले होते त्याचा पूर्ण उपयोग करून व त्यांत योग्य ती भर घालून सर्व लेखांस आजतागाईतपणा आणावयाचा असतां तर हल्लींच्या दुप्पट पृष्ठसंख्या झाली असती ! पण एवढा ग्रंथ घेणे महाराष्ट्रीय ग्राहकांच्या आवाक्याबाहेर गेले असते व सरकार किंवा विद्यापीठ अशा मोठ्या संस्थेच्या आश्रयाशिवाय ते कार्य अशक्य झाले असते.

ज्ञानकोशाची एकंदर योजना जरी डॉ. केतकर यांनी केली, तरी त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष संपादनकार्याकडे लक्ष पुरविणे त्यांस शक्य झाले नाही. प्रस्तावना-खंडांची कल्पना त्यांनी नवीन काढली व त्यास एक हजार सकल्पित पृष्ठांऐवजी तीन हजार खर्ची पडली. त्यांतील पहिल्या खंडात त्यांचे सामाजिक लेख बरेच घालण्यांत आले; पण त्यांत सूचित केल्याप्रमाणे आर्थिक विवेचन पुढे कोठेहि करण्यात आले नाही. वैदिक संशोधनास मात्र त्यामुळे पुष्कळच चालना मिळाली आणि पांचवा 'विज्ञानेतिहास' हा महत्त्वाचा खंडहि पूर्व संकल्पाव्यतिरिक्त असा बाहेर पडला. त्याच्या शेवटी 'उपसंहार' या प्रकरणांत डॉ. केतकर यांनी शास्त्रीय संशोधन व ज्ञानाचे महत्त्व चांगल्या रीतीने पटवून दिले आहे.

ज्ञानकोशाच्या सहाव्या विभागापासूनचे पुढील लेखनाचे कार्य बहुतेक संपादकीय कचेरीवरच पडले. मधून मधून सवडीप्रमाणे डॉ. केतकर ते चाळून पाहत व कांहीं ठिकाणी स्वतः दुरुस्ती करीत किंवा पुरवणी मजकूर घालीत. पण मुख्य भार संपादकीय कचेरीवरच असे. या पुरवणी मजकुरामुळे कांहीं ठिकाणी विसंगति झाल्याचे दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. उदाहरणार्थ, काव्यासंबंधीचा बहुतेक लेख कचेरीने उपलब्ध साहित्यावरून तयार केलेला असून त्याची विचारसरणी भिन्न असतां शेवटला मजकूर डॉ. केतकर यांनी घातला व त्यामुळे बरीच खळबळ उडाली, हे सर्वश्रुतच आहे. पण 'ज्ञानकोश' ही सामुदायिक जबाबदारीची गोष्ट असून त्यांत मुख्य संपादकाचा शब्द निर्णायक असणे हे शिस्तीस धरूनच असते. एकंदरीत सहा ते एकविस ह्या भागांतील मजकूर मुख्यांशाने कचेरीतील निरनिराळ्या संपादक मंडळीनेच तयार केला व ज्यांच्या खाली नांवें आहेत ते लेख तेवढे बाहेरच्या लेखकांकडून आले.

अशा प्रचंड कार्यास खरोखर भरपूर वेळ व पैसा अत्यवश्य

असतो. अधिक वेळ खर्च केला तर कचेरीचा खर्च वाढतो. अर्थात जवळ पैसा असेल त्या मानाने काम आखावे लागते व मूळ योजना कितीही चांगली असली तरी ती पूर्णांशाने सिद्ध होत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे, ज्ञानकोश हा पूर्ण होईतोच मागासलेला होतो. कारण, राज नवीन नवीन शोध लागून ज्ञानांत भर पडत असते; व ज्ञानाची प्रगति सर्व जगांत इतकी झपाट्याने होत आहे की, तिजबरोबर कोणीही पाऊल टाकू शकत नाही.

ज्ञानकोशरचनेरचनेच्या प्रारंभी “तुमच्याजवळ तज्ज्ञ लेखक कोठे आहेत? तुम्ही त्यांच्याशिवाय ज्ञानकोश कसा रचणार?” असे प्रश्न करण्यांत आले होते. पण त्यास उत्तर म्हणजे, आपण जगाच्या इतके मागे आहो की, त्याच्या बरोबरीस येऊन नंतर कोणतेही कार्य करावयाचे असे आपण म्हणू तर ते कधीही शक्य होणार नाही. कारण, आपण आधीच मागे व जगाची प्रगति तर फारच झपाट्याने होत आहे. तेव्हां ज्यास कार्य करावयाचे आहे त्याने तात्काळ आरंभ करावा व शक्य तितका प्रयत्न करून ते चांगले करण्याची ईर्ष्या धरून काम करावे हेच शक्य आहे. याच दृष्टीने जितके यश येईल तितके आपले, अशी बुद्धि ठेवून या कार्यात पडलेल्या लोकांनी उद्योग केला; आणि अनेक अडचणी सोसून नेटाने काम केल्यामुळेच एवढे तरी दृश्यफल त्यास आले. ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ हा केवळ प्रारंभ असून जसजसे मराठी भाषेचे महत्त्व वाढून तिची सेवा करणारे विद्वान् अधिक निपजतील तसतसे ते कार्य पूर्णावस्थेस जाणार आहे.

ज्ञानकोशाच्या कार्यामुळे दुसरा एक महत्त्वाचा लाभ महाराष्ट्रास झाला आहे. या उद्योगामुळे एक नवीन अभ्यासू लेखकवर्ग तयार होऊन महाराष्ट्रांत नवीन कोशयुगाचा अवतार झाला एवढेच नव्हे, तर अनेक उपयुक्त कार्यांचा पाया घालण्यांत आला. ज्ञानकोशांतील

डॉ. केतकर यांच्याव्यतिरिक्त इतर प्रमुख मंडळी जरी 'महाराष्ट्र शब्दकोश' चें कार्य आज करीत असताना दिसतात, तरी यांशिवाय अनेक कार्यकर्त्यांस प्राथमिक शिक्षण ज्ञानकोश कार्यालयातच लाभले आहे. नागपूर येथें 'ऑल-इंडिया रिपोर्टर' या नावाची सर्व हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध अशी कंपनी चालविणारे प्रमुख चालक श्री. चितळे हे आरभी ज्ञानकोशाचे प्रचारक होते व त्याचे प्रारंभीचे एक साहाय्यक श्री. मुंडले व सध्याचे एक साहाय्यक श्री. दातार हे काही काळ ज्ञानकोशाच्या लेखकवर्गात होते. 'प्राचीन चरित्रकोश व ऋग्वेदाचें मराठी भाषांतर' यांचे कर्ते श्री. चित्रावशास्त्री यांनी ही विद्या ज्ञानकोश कार्यालयातच संपादिली व 'स्वाध्याय' कर्ते श्रीताचार्य बापटशास्त्री यांनीहि वेदाभ्यास व यज्ञसंस्थेचा अभ्यास करण्याची दृष्टि ज्ञानकोशकार्यालयातच उचलली. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेस हजारों रुपये मिळवून देणारे मयूरमंडळाचे चालक श्री. पराडकरशास्त्री यांसहि सार्वजनिक कार्याचा ओनामा ज्ञानकोशमंडळानेंच घालून दिला. याप्रमाणे ज्ञानकोश या संस्थेने निरनिराळ्या क्षेत्रांत अनेक कार्यकर्ते निर्माण केले असून अनेकांस ती प्राथमिक शिक्षणभूमी झाली. अर्थात् 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' नें महाराष्ट्रांत एक नवीन युग निर्माण केळें व त्या युगाचे प्रवर्तक डॉ. केतकर हे होत यांत शंका नाही.

[लोकशिक्षण, मे-जून १९३७]

ज्ञानकोशांतील डॉ. केतकरांचें लिखाण

दृष्टिक्षेप सहावा

कल्पना आणि कार्यासिद्धि या संबंधीचें ज्ञानकोशाचें सर्व श्रेय डॉ. केतकर यांकडे जातें हें कोणी नाकवूल करणार नाही. तसेंच ज्ञानकोशांतील सर्वच लिखाण डॉक्टरांच्या हातचें आहे असें प्रतिपादण्याची चूकहि पण कोणी करणार नाही. ज्ञानकोशस्वरूपी अति प्रचंड आणि व्यापक संदर्भग्रंथ एकट्या दुकट्याच्यानं होत नसतात. त्याला अनेकांचें ज्ञात-अज्ञात साहाय्य झालें असतें. रणक्षेत्रावरच्या निरनिराळ्या आघाडीवर निरनिराळे सेनाधिकारी असतात व ते सरसेनापतीच्या धोरणानें पण स्वतःच्या बुद्धीनें लढाया करीत असतात. सरसेनापतीला प्रत्यक्ष संग्रामांत उडी टाकण्याची बहुधा वेळ आणूं देत नाहींत. या गोष्टीप्रमाणेंच ज्ञानकोशात डॉ. केतकर यांचें स्वतःचें लेख फार थोडे सापडतील. जे आहेत ते त्यांच्या इंग्रजी ग्रंथाचें भाषांतर करून केलेले, नियतकालिकांतील त्यांच्या लेखांतील उतारे, किंवा त्यानीं तोंडी सांगितल्यावरून लिहून घेतलेले असे आढळतील. ग्रंथारंभीच्या प्रस्तावना मात्र त्यांच्या आहेत. वाङ्मयसूचीला आरंभी जोडलेली सुमारे ४५ पानांची त्यांची प्रस्तावना महाराष्ट्र समाजाची सर्वांगीण पाहणीच आहे. तिच्याकडे फारच थोड्या विद्वानांचें लक्ष गेलें आहे. ' हिंदुस्थान आणि जग ' या ज्ञानकोशाच्या पहिल्या विभागाचीं हिंदुस्थान आणि बाह्य जग यांचा परस्पर संबंध दाखवून दिल्यानंतरचीं प्रकरणें त्यांच्या इंग्रजी ग्रंथांवरून तयार केलेलीं आहेत; तीं निःसंशय नवविचारप्रवर्तक आणि मननीय वाटतील. डॉक्टरांचें सर्व हृद्गत त्यात ओतलेलें दिसेल. दशोपप्रकरणात्मक ' इतिकर्तव्यता ' हें प्रकरण प्रत्येक राष्ट्रीय वृत्तीच्या महाराष्ट्रीयानें अवश्य वाचावें व त्याबरोबरच

‘ विज्ञानेतिहास ’ या पांचव्या विभागांतील “ महाराष्ट्रीय महत्त्वाकांक्षा आणि तन्मूलक कर्तव्ये ” हें शेवटचें प्रकरण डोळ्यांखालीं घालावें. यांतील डॉ. केतकरांचे विचार अंधदेशभक्ति-मूलक नसून निःपक्षपाती विचारवंत शास्त्रज्ञाचे आहेत. यावर केसरीतून टीका झालीच. टीकाविषय झालेला दुसरा लेख म्हणजे काव्यावरचा. हा लेख उपसंपादकांनीं तयार केला होता; फक्त त्यांतील मराठी काव्याच्या विवेचनारंभी डॉक्टरांनीं आपले थोडे सामान्य विचार मांडले होते. त्यात जगांतील इतर वाङ्मयाशीं मराठीची तुलना करून मराठी काव्याचा हीनपणा दाखवून दिला होता. कांहीं कांहीं लेखांतून डॉक्टर केतकर आपले स्वतःचे विचार अगदीं थोडक्यांत पण ठासून मांडीत. पण त्यामुळें तेवढेच शब्द निराळे उठून दिसत व त्यावर कोणाची दृष्टि गेल्यास टीका होई. ‘ अस्पृश्यता ’ या श्री. वि. रा. शिंदे यांच्या लेखानंतर शेवटीं थोडी संपादकीय टीप मारलीच आहे.

“ अर्थशास्त्र ” या लेखांत हिंदी अर्थशास्त्र नांवानें एक विभाग घातला आहे तो डॉ. केतकर यांच्या ‘ इंडियन इकॉनॉमिक्स ’ या लहानशा ग्रंथाचा सारांश आहे. त्यावर प्रि. घ. रा. गाडगीळ यांनीं स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्र उत्पन्न करण्याची मुळीच जरूरी नाही अशी विद्यासेवकांतून सडेतोड टीका केलेली आढळेल. ‘ धर्म आणि धर्मशास्त्र ’ या लेखाला आधार त्यांच्या ‘ हिंदुइज्जम ’ पुस्तकाचा आहे. ‘ समाजशास्त्र ’ हा लेख त्यांच्या सहीनेच मुळीं छापला आहे. या ठिकाणीं तो फार लहानच आहे; त्याहून मोठा असा ‘ भारतीय समाजशास्त्र ’ हें हिंदुस्थान खंडांतील दहावें प्रकरण आहे. याप्रमाणें त्यांचें स्वतःचें कांहीं लिखाण दाखवून देतां येईल.

त्यांचे स्वतःचे वैदिक विचार दुसऱ्या व तिसऱ्या विभागांत मांडलेले आहेत. ते संशोधनीय स्वरूपाचे असून डॉ. केतकर

यांनीं एके ठिकाणीं भवभूतीप्रमाणें समकालीन समाजाच्या अनभिज्ञतेची कीव केली ती फारशी अयथार्थ नाही. हे दोन विभाग वैदिक अभ्यासकाला वाचावे लागतील. एरवीं त्याच्या अभ्यासाला पूर्णता येणार नाही. यज्ञसंस्था व तिचें महत्त्व, सूत संस्कृति, ब्राह्मण्य, वेदपूर्व आर्यन् संस्कृति इ. त्यांचें संशोधन या दोन विभागात त्यांनीं स्वतःच्या देखरेखीखालीं परिश्रमपूर्वक मांडून घेतलेलें आहे.

ज्ञानकोशामाठीं माहिती जमा करतांना त्यांनीं अनेक पत्रकें, प्रश्नावली, योजना छापून ठिकठिकाणीं ज्या पाठविण्या होत्या त्यावरूनहि डॉक्टरांच्या लेखणीची कल्पना येईल. ' महाराष्ट्रापुढील धर्मशास्त्रीय प्रश्न, ' व्यापारी वर्गाम विनंती, ' ' नृत्याभिज्ञ स्त्री पुरुषांस प्रश्न, ' ' सर्व जातींच्या पुढाऱ्यास विनंती, ' ज्ञानकोशाची पहिली घटना (पत्रक) हीं सर्व आजहि उपयुक्त वाटतील.

[प्रतिभा, केतकर अंक]

ज्ञानकोशाचें अंतरंग

दृष्टिक्षेप सातवा

“ ज्ञानकोश म्हणजे अत्यंत व्यापक वाङ्मय होय. यानें भाषा तयार व्हावयाची, आणि प्रगमनशील जग आणि अप्रगत महाराष्ट्र यांतील बौद्धिक अंतर कमी व्हावयाचें. ”

“ ज्ञानकोशाचा उद्देश महाराष्ट्रीयानां अनेक शास्त्रांचें ज्ञान करून देण्याचा आहे. प्रस्तावनाखंडाचे उद्देश दोन आहेत. एक उद्देश जें ज्ञान गोष्टीच्या रूपांने मांडणें अधिक चांगलें तें त्या रूपांत मांडणें हा आहे व दुसरा उद्देश प्रत्येक शास्त्राविषयी जिज्ञासा उत्पन्न करून देण्याचा आहे. ”

“ ज्ञानकोशांतील अनेक विषयांकडे लक्ष गेलें तरच ज्ञानकोशाचा उपयोग होणार. अनेक विषयांसंबंधानें जिज्ञासा उत्पन्न होण्यास वाचकांस अगोदर विविध माहिती असावी लागते. जर जिज्ञासा नसेल तर ज्ञानकोशाचा बराचसा भाग उपयोगांत येणार नाही. आज स्थिति अशी आहे की, आपल्या देशांतील सामान्यतः सुशिक्षित समजला जाणारा वर्ग अर्वाचीन संस्कृतीच्या अनेक अंगांपासून दूर आहे. एवढेंच नव्हे, तर भारतीयविषयक इतिहास, शास्त्र, कला, वाङ्मय, यांची सामान्य माहितीहि त्यांस नाही. ”

याप्रमाणें वेळोवेळीं डॉ. केतकर यांनी ज्ञानकोशाचा उपयोग व त्याची मांडणी लोकांना पटवून दिलेली आहे. प्रस्तावना, शरीर आणि पुरवणी असे तीन खंड विषयांच्या आणि सोयीच्या दृष्टीने पाडले आहेत. नुसता पांच भागांचा प्रस्तावना खंड, निदान त्यांपैकी एखादा जरी भाग वाचला तरी कोणाहि वाचकांस किती तरी नवीन ज्ञान आणि दृष्टि येणार आहे. शरीरखंडांतील लेख विशिष्ट विषयाची माहिती देण्यासाठी आहेत, पण प्रस्तावनाखंड जगाच्या

पर्वांगीण ज्ञानाचें स्थूल स्वरूप समजण्यासाठी, व आपल्या देशानें किती प्रगति केली व पुढें किती करावयाची राहिली आहे हें स्पष्ट कळण्यासाठी रचलेला आहे. हिंदुस्थानची एकत्र माहिती पुरवणी-खंडांत दिलेली आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे चार खंड आहेत: १ ला—प्रस्तावना खंड; २ रा—शरीरखंड; ३ रा—हिंदुस्थानखंड; व ४ था—सूचीखंड. पहिल्याचे पांच, दुसऱ्याचे सोळा, तिसऱ्याचा व चवथ्याचा एकेक असे एकंदर तेवीस विभाग आहेत.

ज्ञानकोश—प्रस्तावनाखंड (विभाग १-५)

विभाग पहिला “ हिंदुस्थान आणि जग ”

यांत गेल्या दोन हजार वर्षांत हिंदुस्थानचा आपली संस्कृति जगज्जेत्री करण्याचा प्रयत्न आणि त्या प्रयत्नाचा युरोप, आफ्रिका, चीन, जपान व दक्षिणमहासागरांतील बेटें यांवर झालेला परिणाम वर्णन केला आहे. बाह्य संस्कृतींतून भारतीयांनी काय घेतलें याची मविस्तर माहिती दिली आहे. शिवाय भारतवर्षाच्या व जगाच्या आणि एकंदर सामाजिक इतिहासापासून समाजशास्त्रीय नियम काय निघतात आणि ते नियम कार्य करीत राहिले असतां सामाजिक भवितव्यता काय, यावर प्रचंड माहितीच्या साहाय्याने अत्यंत स्पष्ट व निर्भिडपणें विचार व्यक्त केले आहेत.

विभाग दुसरा “ वेदविद्या ”

हा अत्यंत अपूर्व माहितीने भरला आहे. यांत चारहि वेदांचें म्हणजे संहिता, ब्राह्मणें, आरण्यकें, उपनिषदें, यांतील माहितीचें, विचारांचें व कथांचें वर्णन केले आहे. श्रौतधर्म म्हणजे यज्ञसंस्था व वेदकालीन देवता यांचें अत्यंत सूक्ष्म वर्णन आलें असून यज्ञसंस्थेच्या भिन्नत्वामुळें उत्पन्न झालेल्या वैदिक वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या

शाखांमध्ये काय फरक उत्पन्न झाला त्याची कोष्टकेहि दिली आहेत. पौराणिक कथांचें वैदिक पूर्वस्वरूप दिलें आहे आणि वेदकालीन आचार्यवर्गातील चळवळी व त्यामुळें ब्राह्मण जातीची उत्पत्ति व विभागणी कशी काय झाली हें स्पष्ट केलें आहे. जें ज्ञान आजपर्यंत गूढ राहिलें होतें, तें अनेक विद्वानांच्या साहाय्यानें सार्वजनिक केलें आहे.

विभाग ३ व ४. “ बुद्धपूर्व जग व बुद्धोत्तर जग ”

जगाचा इतिहास

या भागांत भारतीयांच्या अत्यंत प्राचीन इतिहासास साधन जे वेद त्या वेदांचें सूक्ष्म पृथक्करण करून अत्यंत प्राचीनकालच्य स्थितीचें जितकें व्यापक वर्णन देतां येणें शक्य आहे तितकें दिले आहे. त्यांत आलेल्या माहितीनें लोकांची वेदकालीन इतिहासाची कल्पना अगदी बदलून जाणार आहे. हिंदुस्थानच्या अत्यंत प्राचीन काळांत त्यांचा असुर, ग्रीक, रोमन, इराणी या सर्व संस्कृतींशी संबंध येतो तो सर्व भाग या ग्रंथांत दिला आहे. आणि अर्वाचीन काळांत ब्रिटिश राज्य होऊन स्वातंत्र्याची परिसमाप्ति होईपर्यंत महंमदी जग व युरोपांतील अनेक राष्ट्रे याशीं निकट संबंध आला त्याचा इतिहास “ बुद्धोत्तर जग ” या ग्रंथांत दिला आहे.

विभाग पांचवा “ विज्ञानेतिहास ”

या विभागांत प्राथमिक व प्रौढ स्वरूपाच्या बहुतेक शाखांच्या भारतांतील व पाश्चात्य देशांतील वाढीचा इतिहास दिला आहे. म्हणजे लेखनपद्धति, संख्यालेखन आणि कालगणना या प्राथमिक स्वरूपाच्या ज्ञानाच्या व नंतर छंद, संगीत, निरुक्त, व्याकरण. मीमांसा, वैद्यक, ज्योतिष, रसायन, पदार्थविज्ञान, गणितशास्त्र, भूस्तर शास्त्र, जीविशास्त्र इत्यादि शाखांच्या इतिहासाचा परामर्ष घेतला आहे.

ज्ञानकोश-शरीरखंड (विभाग ६-२१)

या खंडांत अकारविरह्याने पुढील विषयांवरील लेख आलेले आहेत.

हिंदुस्थान—राष्ट्र, धर्म, जाति आणि संस्कृति यांचे इतिहास, प्रांत आणि संस्थाने यांचे प्रादेशिक इतिहास आणि भूगोल.

इतर प्रादेशिक खंड—अमेरिका, आफ्रिका आशिया, ऑस्ट्रेलिया युरोप—यांतील ऐतिहासिक चरित्रे, जाती, देवता, प्रादेशिक इतिहास आणि भूगोल.

वाङ्मयेतिहास—राष्ट्रांचे आणि भाषांचे वाङ्मय. संस्कृत, प्राकृत, अर्वाचीन देशी भाषा व इतर खंडांतील भाषा यांतील वाङ्मयेतिहास. साहित्यिकांची चरित्रे.

शास्त्रे—आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक. पदार्थविज्ञान, रसायन, वैद्यक, शासन, समाज, सृष्टिविज्ञान इत्यादि शास्त्रे; सर्व कला, भाषा आणि व्याकरण, धर्म आणि संप्रदाय, न्याय, नाट्य, व्यापार, उद्योग वदे, अर्थशास्त्र इत्यादि. शास्त्रज्ञांची आणि कलावंतांची चरित्रे.

ज्ञानकोश सूचीखंड— (विभाग २२ वा)

ज्ञानकोशाच्या २१ विभागांत उल्लेखिलेल्या विषयांची आणि व्यक्तींची विस्तृत सूची. हिचे पुन्हां विषयसूची आणि अकारविरह्याने सूची असे दोन भाग पाडले आहेत. ही सर्वांत शेवटी १९२९ साली तयार झाली.

ज्ञानकोश-हिंदुस्थानखंड (विभाग २३ वा)

ज्ञानकोश संपल्यानंतर त्याला पुरवणी म्हणून एक दोन भागांचा पुरवणीखंड काढण्याचा विचार होता. पहिला हिंदुस्थानविभाग निघाला, महाराष्ट्रखंड राहिला. त्याचे भिन्न स्वरूप म्हणजे ' प्राचीन

महाराष्ट्राचा इतिहास'. 'गॅझेटियर' स्वरूपाचा हा हिंदुस्थान खंड आहे. भारतीय सस्कृतीचे आद्यमापन, भरतखंड वर्णन, इतिहास, लोकसमाज, राज्यव्यवस्था, प्रांतवर्णन, सांपत्तिक स्थिति, बौद्धिक प्रगति, आरोग्य, समाजशास्त्र आणि सद्यःस्थिति हे यातील विषय आहेत. याला शेवटी सूची आहे.

[प्रतिभा, केतकर अंक]

डॉ. केतकर यांची नियतकालिके

दृष्टिक्षेप आठवा

(१) ' विद्यासेवक '

नियतकालिकांतून विविध विषयावर आपले विचार मांडण्याची, प्रचलित प्रश्नांवर आपली मते सांगण्याची आणि बेवडक वाद खेळण्याची डॉ. केतकरांना हौस असे. कॉलेजांत असतांनाच १९०६ साली त्यांनी ' महाराष्ट्र-वाग्विलास ' नावाचे मासिक आपले अमरावतीचे एक स्नेही श्री. बाळकृष्ण संतूराम गडकरी याच्या सहकार्याने सुरू केले होते. अमेरिकेहून परत आल्यानंतर ' लोक शिक्षण, ' ' केसरी, ' ' महाराष्ट्र ' इत्यादि सुप्रसिद्ध नियतकालिकांतून ते लेख लिहू लागले. मात्र ज्ञानकोशाचे काम सुरू केल्यानंतर त्याचे दहा भाग होईपावेतो त्यांना इतर गोष्टी करण्यास विशेष फुरसत मिळाली नव्हती. त्यानंतर ज्ञानकोशांतील लेखांत जो काही उणेपणा राही तो दूर करण्याकरितां म्हणून किंवा मागाहून जी अधिक माहिती मिळे तिचा मुख्यत्वेन अंतर्भाव करण्याकरितां म्हणून एक मासिक काढावे, अशी कल्पना १९२४ च्या जून-जुलैमध्ये डॉ. केतकर यांना आली; आणि, सेप्टेंबरपासून ' विद्यासेवक ' नावाचे ज्ञानकोशाच्या आकाराचे १६ पानी मासिक त्यांनी ज्ञानकोशमंडळाच्या द्वारेच सुरू केले. प्रस्तुत मासिक ज्ञानकोशछापखान्यात छापले जात असून डॉ. केतकर त्याचे मुद्रक व प्रकाशक होते; आणि ज्ञानकोशाचे संपादकीय व्यवस्थापक श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते यांजकडे त्यांनी त्याचे संपादकत्व दिले होते. मासिकाची वार्षिक वर्गणी फार थोडी, म्हणजे अवघी १॥ रुपया ठेविली होती. ज्ञानकोशाच्या तीन हजार ग्राहकांपैकी निदान दोन हजार ग्राहक

आरंभीं एकदम मिळून मासिक 'ज्ञानकोश' संपल्यानंतरहि पुढे स्वतंत्रपणे फायदेशीर चालेल, अशी यासंबंधी चालकांची वाजवी अपेक्षा होती. 'विद्यासेवक' मजकुराच्या दृष्टीने ज्ञानकोशाला पूरक व्हावे अशी या मासिकाची मुख्यत्वे योजना असली, तरी विविध विषयांवरील स्वतंत्र, संशोधनपर व चिकित्सात्मक लेख आणि टिपणे हींहि यांत द्यावयाचीं, असे संपादकीय धोरण प्रसिद्ध झाले होते. तसेच "शुद्ध भौतिक शास्त्रे, यात्रिक कला इत्यादि गोष्टी यांतून वगळल्या जातील," अशी सूचना देऊन "लेखन, प्रकाशन आणि मुद्रण या धंद्यातील मंडळींनी विशेषकरून हे मासिक आपले समजावे." असे सांगण्यांत आले होते.

या लहानशा मासिकांत मुख्यत्वे ज्ञानकोशांतील संपादकांचेच लहान लहान टाचणवजा लेख येत व विचारजागृतीच्या कामी त्यांचे महत्त्व सुशिक्षित वाचकांना अतिशय वाटे. लेख महत्त्वाचे अर्थात् चिरसंग्रहणीय, तेव्हा कागद चांगला वापरावा अशी प्रो. पोतदारांची लवकरच आस्थेवाईक सूचना आली. मूळ अपेक्षेप्रमाणे ज्ञानकोशाच्या ग्राहकवर्गातील बरेचजण याचे ग्राहक बनले; वृत्तपत्रे, मासिके भेटीला येऊं लागलीं; व परीक्षणार्थ नवीन पुस्तकेहि ग्रंथकार धाडूं लागले. अशा रीतीने पहिल्या सहामाहीच्या आंतच या मासिकाने नांव मिळविले व आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. तेव्हा रॉयल ४८ पृष्ठांच्या पाक्षिकांत याचे रूपांतर करवें कीं काय असा विचार डॉ. केतकरांच्या मनांत आला. पण शेवटी दुसऱ्या वर्षापासून सहामाही पुरतेच वरील आकाराचे मासिक काढण्याचे ठरून, सहा अंक तसे निघाले. आकाराबरोबर पूर्वीचे संपादकीय धोरणहि बदलले व कथा कादंबऱ्याहि त्यांत येऊं लागल्या. तिसऱ्या वर्षी (वरील सहामाही-नंतर) मासिकाची ६४ पृष्ठे करण्यांत येऊन वर्गणी ४ रु. झाली. चौथ्या वर्षाच्या आरंभीच्या तीन अंकांबद्दल डॉ. केतकर यांची

‘ आशावादी ’ कादंबरी एका हप्त्यांतच ग्राहकांकडे रवाना झाली. व शेवटच्या ११ व १२ ह्या दोन अंकांबद्दल ‘ महाराष्ट्रीयान्चें काव्यपरीक्षण ’ हा मोठा प्रबंध देण्यांत आला. यानंतर ‘ विद्यासेवका ’ चें पांचवें वर्ष सुरू झालें. यावेळीं श्री. दाते, कर्जे प्रभृति संपादकांनीं ‘ ज्ञानकोशमंडळ ’ सोडून ‘ शब्दकोशमंडळा ’चा उद्योग सुरू केला, त्यामुळें डॉ. केतकर स्वतःच ‘ विद्यासेवका ’चे संपादक झाले. आतां ज्ञानकोशमंडळाचें कार्य पुरें झालें होतें; सूचीखंडाची छपाई चालू होती; व ती संपल्यानंतर मंडळाचें रूपान्तर होणार होतें. तेव्हा पांचव्या वर्षाचें पांचच अंक निघून मासिक बंद पडलें !

यानंतर डॉ. केतकर यांनीं प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिण्यास घेतला व तो प्रायः पुरा झाल्यानंतर १९३५ च्या सप्टेंबर-पासून म्हणजे प्रथम निघाल्यापासून बरोबर दहा वर्षांनीं त्यांनीं १६ पानीं ‘ विद्यासेवक ’ पुनः सुरू केलें व त्याची वर्गणी एक रुपाया दोन आणे ठेविली. परंतु या ‘ प्रसिद्धिपत्र ’वजा मासिक पत्रिकेचें सहाव्या वर्षाचे आठच अंक व तेहि फार अनियमितपणें निघाले. शेवटचा चारपानी अंक आठपेपरवर आपल्या नव्या छोट्या ज्ञानकोश छापखान्यांत त्यांनीं छापला होता (डिसेंबर १९३६). या अंकावरूनच वाचकांना ‘ विद्यासेवका ’ची पुनः समाप्ति होणार अशी भीति वाटूं लागली आणि ती दुर्दैवानें संपादकाच्या मृत्यूने खरी ठरली !

या पांचसहा वर्षांच्या हयातींत ‘ विद्यासेवकां ’त अनेक लहान मोठे चांगले लेख येऊन गेले. ‘ गोविंदपौत्र ’ या टोपणनांवाखाली डॉ. केतकर यांच्या अनेक कविता प्रसिद्ध झाल्या. ‘ गोंडवनांतील प्रियंवदा ’, ‘ परागंदा, ’ व ‘ आशावादी ’ या तीन मोठ्या कादंबऱ्या; ‘ महाराष्ट्रीयान्चें काव्यपरीक्षण ’ व ‘ निःशस्त्रांचें राजकारण ’ हे मोठे प्रबंध; आणि ‘ स्त्रीसत्तापराभव ’ नाटक

(अपूर्ण), ही डॉ. केतकरांची महत्त्वाची वाङ्मयनिष्पात्ति या भासिकांतूनच झाली. 'निरनिराळ्या देशांतील कहाण्या' सांगण्यांत आल्या. डॉ. केतकर यांचे राजकीय, सामाजिक व आर्थिक विषयांवरील विचारप्रवर्तक लेख, 'वाङ्मयतिमाही'ची श्री. दाते यांची परीक्षणे, श्री. कर्वे यांचे 'तिमाही राजकारण,' ज्ञानकोशांतील संपादक मंडळींनी लिहिलेली ऐतिहासिक व सामाजिक विषयांवरची विविध टांचणे, बाजीप्रभूच्या शौर्यासंबंधी चर्चा, ग्रंथसमीक्षा इत्यादि गोष्टींमुळे 'विद्यासेवक' विद्वानांनाहि वाचनीय वाटे. कै. वि. का. राजवाडे यांनी देखील 'भारतीय इतिहासाची मूलतत्त्वे' आणि 'खड्गाराट' हे दोन लेख लिहून त्याला महत्त्व दिले होते; आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्यासंबंधीचा एक स्वतंत्र विशेषांक काढून त्याच्या संस्मरणीय व मनोरंजक आठवणीहि संग्रहित केल्या होत्या.

'विद्यासेवकां'तून डॉ. केतकर यांनी आपल्या अनेक योजना प्रसिद्ध केल्या. जातीची माहिती देणारा 'डिरेक्टरी' सारखा 'ज्ञातिनामकोश' काढावा, राजवाड्यांचा 'घातुकोश' आणि त्यांचे विविध लेख प्रसिद्ध करण्यासाठी एक सस्था उभारावी, पाश्चात्य ललित वाङ्मयांतील उत्कृष्ट भागांचे भाषांतर देण्यासाठी 'कथामंदिर' उघडावे, एक 'सेमिनार' स्थापून कांहीं विद्वानांनी राजकीय प्रश्नांचा पंडिती अभ्यास करावा व आपले निष्कर्ष प्रसिद्ध करण्यासाठी एक त्रैमासिक चालवावे, 'स्वयंनिर्णय संग्रह' सुरू करावा इत्यादि योजना त्यांनी मधूनमधून मांडिल्या आहेत आणि त्यांवरून त्यांचे विचारांचे व कार्याचे क्षेत्र किती मोठे होते हे सहज ध्यानांत येते.

मासिक लोकप्रिय करण्यासाठी वाचनपरीक्षण, छायाचित्रस्पर्धा, कूट, समस्यापूर्ति इत्यादि आधुनिक क्लृप्त्याहि ते योजीत व यशस्वी ठमदेवारांना बक्षिसे देत. 'ज्ञानकोश' आणि 'प्राचीन महाराष्ट्र'

यांच्या जाहिराती देण्याच्या त्यांच्या अपूर्व पद्धतीहि प्रस्तुत मासिकांत पाहावयास सापडतात.

(२) ' पुणे समाचार '

१९२७ सालच्या एप्रिलमध्ये महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचा २१ वा विभाग निवून त्या ग्रंथाचें संकल्पित कार्य पुरें झालें, तेव्हां मंडळानें त्यापुढें कोणतें कार्य हातीं घ्यावें याविषयी संपादक मंडळींत जोरानें विचार चालू झाला. बारा वर्षे एवढ्या श्रमानें जमविलेला लेखकवर्ग, ग्रंथसंभार व मुद्रणसाहित्य हीं त्यापुढेंहि शक्य तितका काळ एकत्र ठेवावीं अशी साहजिकच सर्वांची इच्छा होती. ' ज्ञानकोशमंडळ ' हें एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका कंपनीप्रमाणें कायमचें अस्तित्वांत असावें आणि त्यानें दर पाचदहा वर्षांनीं ज्ञानकोशाच्या पुरवण्या काढाव्या व इतर संदर्भग्रंथ रचावे, असा डॉ. केतकरांचा ज्ञानकोश स्थापनेपासूनच हेतु होता. त्याचप्रमाणें पुण्यास ' ज्ञानकोश वसाहत ' करावी म्हणून त्यांनीं १९२० सालीं योजनाहि केली होती. पण त्या कामास लागणारा पैसा ' ज्ञानकोश ' छापणें चालू अमतां व नंतरहि मंडळापाशीं शिल्लक नव्हता. उलट, ज्ञानकोश समग्र कसा बाहेर पडेल याची विवंचना संपादकवर्गास लागून राहिली होती.

तथापि मंडळाचें सातत्य राखण्यासाठीं व आपले प्रचलित विषयांवरील विचार प्रदर्शित करण्यासाठीं एक दैनिक काढल्यास कदाचित् त्यांचा चांगला जम बसेल, या अपेक्षेनें डॉ. केतकर यांनीं १ जून १९२७ पासून ' पुणे समाचार ' या नांवाचें दैनिक काढण्याचें ठरविलें. वास्तविक त्यांच्याव्यतिरिक्त ज्ञानकोश—मंडळांतील इतर कार्यकर्त्यांना हें दैनिक नीट चालेल अशी आशा आरंभापासूनच वाटत नव्हती. कारण, आधींच सांपत्तिक स्थिति प्रतिकूल, आपला विशिष्ट पक्ष नाही, त्यांतच पुण्यांतील समर्थ असा केळकर—पक्ष त्यांनीं

स्वतः दुखविलेला; अशा परिस्थितीत दैनिकपत्र चांगलें चालविणें फार जड जाईल आणि मंडळाचें असेल नसेल तें सर्व द्रव्य या प्रयोगांत खर्च होऊन पुढें अगदींच दैन्य ओढवेल, या विचारानें इतराना चिंता वाटत होती. तथापि डॉ. केतकर पूर्ण आशावादी ! “अमेरिकेंत एकेका शहराचीं दैनिकें छान चालतात. त्यांत बहुतेक बातम्या व गोष्टी त्या शहरासंबंधीच असतात. त्याप्रमाणें नुसतें पुणें शहरच घेऊन त्यासंबंधाच्या सर्व असतील नसतील त्या गोष्टी, चर्चा, विचार, संस्थावृत्ते, चळवळी, उदीम, व्यापार इत्यादि एकूण-एक बाजू या पत्रांत मांडीत गेल्यास या दीड दोन लाख वर्सांच्या शहराला ‘पुणें समाचार’ हें आपलें मुख आहे, आपलें मन आहे, असें वाटेल आणि चांगला खप होईल. बाहेरचें राजकारण यांत आणावयाचें नाहीं व आणावयाचें झाल्यास पुण्याचा त्यांत भाग कोणता हें दाखविण्यापुरतेंच. पहिले चार अंक मीच एकटा भरून काढीन व तुम्हांला धोरण आंखून देईन” अशी आम्हाला त्यांची उत्साहाची सांगणी ! तेव्हां नेहमीप्रमाणें निमूटपणें पडेल तें काम करण्यास संपादकवर्गापैकीं कायते आम्ही उरलेले दोघेतिघेजण तायर झालों.

संन्याशाच्या लग्नाची कशीवशी तयारी झाली. निष्णात बातमीदार ‘धनुर्धारी’ पुत्र व मुंबईचे आजचे नवे ‘धनुर्धारी’ टिकेकर आणि दुसरे एक गृहस्थ यांना पुण्यांतील बातम्या आणण्याचें काम सांगितलें. आम्हीं इंग्रजी दैनिकांतून निवडक बातम्यांचीं भाषांतरे देऊन पहिल्या चार अंकांनंतर लहान स्फुटें व लेखहि लिहूं लागलों. लवकरच खान-पाणंदीकर—विवाहाची तुफानी वार्ता टिकेकरांनीं आणून खळबळ उडवून दिली ! डॉ. केतकरांचा या विवाहांत सपत्नीक भाग होता. त्यांनीं या मिश्र विवाहावर बरेच तात्त्विक लेखहि लिहिले. पण ही खळबळ शमल्यावर पत्रहि थंड पडत चाललें ! बातमीदार कमी

झाले. डॉ. केतकरांचा पहिला हुरूप जाऊन दैनिक चालविणें हें जादाकाम उपसंपादकांच्याकडे आलें. जो ज्या कामाकडे अधिक आस्थेन लक्ष देईल व तें करण्याची तत्परता दाखवील त्याकडेस तें काम आपोआप जाई. बुध्द्या निवड अशी केली जात नसे. शिवाय ज्ञानकोशमंडळांत असा एक अलिखित परिपाठ पडून गेला होता कीं, जाग्यावर जो माणूस असेल त्यानें जबाबदारी घेऊन पुढें आलेलें काम पार पाडावें. त्याच्या बरेवाईटपणाबद्दल कोणी मागाहून टीका करीत नसे. त्यामुळें थोडीं साधनें आणि थोडीं माणसें असतांनाहि 'ज्ञानकोश', 'विद्यासेवक' आणि 'पुणें समाचार' यांचें प्रकाशन एकाच वेळीं बरेंच सुरळीत चाले. हाताखालच्या माणसांवर जबाबदारी टाकून त्यांना पुढें आणावयाचे, असें डॉ. केतकरांचें नेहमीं धोरण असे; आणि त्यामुळें सहकाऱ्यांना पुरेसें वेतन नसतां हि त्यांनीं योजिलेलीं कामें पार पडत.

लो. टिळकांच्या मुलांच्या वतीनें टुम्हीविरुद्ध 'पुणें-समाचारां'त लेख आले, तेव्हां तर त्याच्या भवितव्याविषयीं अधिकच चिंता वाटूं लागली. डॉक्टरांच्या कल्पनेप्रमाणें दैनिक फार खपेना. "प्रत्येक पुणेंकरांस हें पत्र वाचावयास लावील," ही त्यांची प्रतिज्ञा फोळ ठरली; आणि हें असें व्हावें यांत विशेष आश्चर्य नव्हतें, हें आजकालच्या दैनिकांच्या परिस्थितीवरून समजून येईल. परंतु यामुळें ज्ञानकोशमंडळाची परंपरा टिकविण्याच्या योजनेची पायमोड झाली. 'पुणें-समाचारा'चा प्रयत्न फसला, आतां दुसरी कांहीं योजना मंडळ टिकविण्याच्या कामीं केली पाहिजे, असें संपादकांना दिसून आलें; आणि त्याप्रमाणें आम्ही कांहीं योजना आंखून डॉ. केतकरांच्या संमतीसाठीं त्यांच्यापुढें टाकल्या. परंतु त्यांना कोणतीच पसंत पडेना ! तथापि तो प्रश्न वेगळा.

'पुणें-समाचार' एकदम बंद करूं नये म्हणून ६४ अंक निघा

ल्यानंतर दैनिकांचे साप्ताहिक केले. विशेषतः पुणे जिल्ह्याचे मुखपत्र म्हणून ते चालवावे असे धोरण ठेविले. आमच्या सरस्वतीमंदिर-संस्थेचे कांहीं इंग्रजी वर्ग तालुक्यांच्या गावी होते; तेव्हां तेथील शिक्षकांना तालुक्यांतील बातम्या पुरविण्यास सागून त्यांच्याकडून येणारा व इतर वृत्तपत्रांतील जिल्ह्यासंबंधीचा मजकूर या साप्ताहिकात देऊं लागलो. मधून मधून जुळणीखर्च वांचावा म्हणून 'विद्यासेवक', 'ज्ञानकोश इतिहास', 'काव्यपरीक्षण', 'प्राचीन महाराष्ट्र' या ग्रंथांत पुढे येणारा मजकूर 'पुणे-समाचारां'तच प्रथम प्रसिद्ध होऊं लागला. पण यामुळे तो काही वाचकांस साहजिकच शिळा वाटू लागला, तर काहींना या साप्ताहिकात अप्रभुत वाटू लागला. तेव्हा वर्षअखेर हें साप्ताहिकदेखील बंद करण्यात आले ! विशेष सागण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, शेवटच्या अंकात डॉ. केतकर यांनी अगदी मोकळ्या मनाने आपण वृत्तपत्र चालविण्यास नालायक आहो, असा आपला पराभव कबूल केला ! ही त्याची शिपाईगिरीची निगवी दिलदार वृत्ति पुष्कळांस आवडली. याप्रमाणे या अल्पायु वृत्तपत्राचा इतिहास आहे.

वाड्यांतूनहि चांगले असे कधीकधी निघते, त्याप्रमाणे 'पुणे-समाचारां'मुळे ज्ञानकोशाच्या संपादकवर्गाला संपादकीय क्षेत्रांतील एक नवा अनुभव मिळाला. डॉक्टराच्या बहिवाटीप्रमाणे दोनचार अकांनंतर सर्व जबाबदारी त्यांनी प्रस्तुत लेखकावर टाकली. मधून-मधून मात्र ते स्वतः लोकांचे लक्ष वेधेल, विशिष्ट पक्षांत खळबळ उडेल, असा मजकूर देत. अशक्त आणि रोगी यांसाठी कुक्कुटांडपाक (एग्-सूप), झीहारस, मांसमिश्रित पौष्टिक अन्न इत्यादि मिळण्याची शहरांतून प्रमुख जागी व्यवस्था झाली पाहिजे, अशा आशा याची एक सूचना त्यांनी केली होती ! 'पुणे शहराची ऐतिहासिक पाहणी' ही श्री. आबा चांदोरकर यांची लेखमाला संशोधनपर व

उपयुक्त असे. बडोद्यास जलप्रलय झाला असतां, श्री. य. रा. दाते गुजराती ज्ञानकोशाच्या कामासाठीं तेथें होते. तेव्हां त्यांनीं या जलप्रलयासबधीं प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीकत खाजगी पत्रद्वारां जी लिहून कळविली, ती या वृत्तपत्रांतून खरीखरी प्रथमच लोकांना वाचावयास मिळाली. या पत्राच्या द्वारे आपली व आपल्या अल्प कार्याची फुकट जाहिरात करण्याची संधि कांहीं शठ व धट लोक घेऊं लागले. विकतच्या जाहिराती मात्र फारशा मिळाल्या नाहींत. “ ज्ञानकोशाला ग्राहक मिळविण्यासाठीं जसें तुम्ही जातां, तसें पत्राला जाहिराती मिळविण्यासाठीं दुकानदार-कारखानदार यांजकडेहि जात जा, ” असें डॉ. केतकर बजावीत. तेव्हां जाहिराती मिळविण्याचाहि आम्हीं संपादकांनीं थोडाफार उद्योग केला. चार-आठ आण्यांच्या जाहिरातींसाठीं मोठ्या पगाराचा संपादकवर्ग लावणें हें गैरकिफायतीचें व गैरमुत्सद्दीगिरीचें तर खरेंच, पण त्यावेळीं तेंच काम महत्त्वाचें समजलें जाई. असो; ‘ पुणें-समाचारा ’ची यापेक्षां अधिक विस्तृत कहाणी सांगणें नलगे. कारण, ह्या प्रकरणानें एकंदरीत डॉ. केतकरांच्या लौकिकांत भर पडली असें म्हणवत नाहीं.

[लोकशिक्षण, मे-जून १९३७]

डॉ. केतकर यांचीं विविध कार्ये व योजना

दृष्टिक्षेप नववा

डॉ. केतकर यांनी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश हे एक प्रचंड कार्य पूर्ण केलें. पण साधारणतः सार्वजनिक कार्यामध्ये पडणाऱ्या गृहस्थास एकच कार्य करतांना पण अनुषंगानें अनेक कार्यांत पडावेंच लागतें; व अशा कांहीं सार्वजनिक कार्यांत प्रथम काम केल्याशिवाय व त्याची हौस असल्याशिवाय मनुष्य कोणतेंहि मोठें कार्य करूं शकत नाहीं.

डॉ. केतकर हे विद्यार्थी असतांपासूनच एक चळवळे विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध होते व त्यांच्या शाळेंतील व कॉलेजांतील आयुष्य-क्रमांतील आठवणी जर त्यांच्या सहाध्यायी मंडळींनी प्रसिद्ध केल्या तर त्या बऱ्याच गमतीदार आढळतील.

डॉ. केतकर शाळेंत असतांपासून लहानमोठ्या कविता करीत असावे. त्यांनीं केलेल्या कवितांचें एक बाड ज्ञानकोश कचेरींत बरेच दिवस पडून होतें.

महाराष्ट्र वाग्विलास—

कॉलेजमध्ये असतांना त्यांनीं त्यांचे सहाध्यायी मित्र रा. बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या सहकार्याने 'महाराष्ट्र वाग्विलास' या नांवाचें एक मासिक चालविलें होतें, व त्याचें प्रचार-कार्य करीत असतां त्यांस मुंबईतील आलेले विविध अनुभव ते मोठ्या चटकदार रीतीने सांगत असत.

बी. ए. च्या परीक्षेंत अपयश आल्यावर ते अमेरिकेंत गेले. मध्यंतरी पुण्यास असतांना त्यांच्या मनावर लो. टिळकांच्या राजकारणाचा बराच परिणाम झाला होता व कांहीं तरी राजकीय कार्य करण्याची पूर्वतयारी करण्याकरितां म्हणून ते अमेरिकेंत गेले

होते. अमेरिकेंत असतांना त्यांनीं समाजशास्त्र हा विषय अभ्यासकरितां घेतला होता व त्यामुळे त्यांनीं तिकडील समाजाचें व आपल्या समाजाचें तुलनात्मक निरीक्षण केलें होतें. त्यामुळे त्यांच्या पुढील सर्व आयुष्यामध्ये प्रत्येक गोष्टीकडे समाजशास्त्राचा अभ्यासक या दृष्टीने पाहण्याची त्यास संवय लागली, व प्रत्येक गोष्टीचा एकंदर समाजावर कसकसा परिणाम पूर्वी झाला व आज होत आहे या दृष्टीने ते विचार करीत असत.

त्यांच्या एकंदर लिखाणांत या समाजविषयक विचाराचीच छाप सर्वत्र पडलेली दिसून येते. अमेरिकेंतील अभ्यासक्रम संपवून परत येतांना ते इंग्लंडमध्ये सुमारे दीड वर्ष राहिले. तेथेहि त्यांनीं इंग्रज समाजाचें सूक्ष्म अवलोकन केलें व अनेक विषयावरील ग्रंथाचें वाचन केलें. अमेरिकेंत पदवीकरितां त्यांनीं मनुस्मृतीतील समाजरचना व विशेषतः जानिभेद हा विषय घेतला होता व त्या विषयावरील निबंधावरूनच (हिस्टरी ऑफ कास्ट व्हॉ. १) त्यांस डॉक्टर ही पदवी देण्यांत आली होती. इंग्लंडमध्ये त्यांनीं याच जातिपद्धतीवर दुसरा ग्रंथ लिहिला व तो तेथेच लुझाक आणि कंपनीनें प्रसिद्ध केला (हिस्टरी ऑफ कास्ट व्हॉ. २). तेथे त्यांस हिंदुस्थानांतील विद्यार्थीहि बरेच आढळले व त्यांच्या आयुष्यक्रमाचें त्यांनीं सूक्ष्म अवलोकन केलें. ' परांगदा ' या कादंबरींत कांहीं अमेरिकन आयुष्यक्रमाचें व ' गांवसासू ' या कादंबरींत इंग्लंडांतील आयुष्यक्रमाचें त्यांनीं चित्रण केलें आहे. इंग्लंडांत असतांच त्याची मिस कोहन यांशी ओळख झाली व विवाहानिश्चय झाला.

इंग्लंडमधून ते १९१२ साली हिंदुस्थानास परत आले, व त्यानंतर कलकत्ता येथे प्रोफेसरी करून नंतर कांहीं दिवस ते हिंदुस्थानाच्या बऱ्याच भागांत हिंडले व सीलोनसहि त्यांनीं भेट दिली. सीलोनमधील समाजस्थिति अवलोकन करून त्यांनी लोकशिक्षणात

कांहीं लेख लिहिले. तेच पुढें ज्ञानकोशाच्या पहिल्या भागांत सामील केले. या प्रवासांतहि त्यांनी एकंदर निरनिराळ्या प्रांतांतील राहणीचा सूक्ष्म अभ्यास केला व यासंबंधी संभाषण करतांना ते कांहीं वेळां मोठ्या मनोरंजक रीतीने त्यांचें वर्णन करीत.

विद्यामंदिर—

पुढें नागपुरास आल्यावर त्यांनी 'विद्यामंदिर' या नांवाची एक संस्था स्वतःच सुरू केली व पुढील सर्व कार्य ह्या विद्यामंदिरा-मार्फत व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती. ज्ञानकोशाच्या पहिल्या प्रकाशनावर (प्रॉस्पेक्टसवर) या विद्यामंदिराचा उल्लेख आहे. पुढें या संस्थेमार्फत त्यांनी कांहीं विशेष कार्य केलें नाहीं, परंतु जेव्हां आम्हीं पुण्यास 'सरस्वतीमंदिर' ही संस्था नाइट हायस्कूल चालविण्याच्या व इतर उद्देशांनी स्थापन केली तेव्हां त्यांनी आम्हांस अशी योजना सुचविली होती की, या संस्थेस जर तुम्ही 'विद्यामंदिर' हें नांव देत असाल, तर मी माझी छापिल सर्व पुस्तकें, (संकीर्णलेख, हिस्टरी ऑफ कास्ट भाग २, इंडियन इकॉनॉमिक्स व हिंदु लॉ) देऊन टाकीन परंतु आम्ही सरस्वतीमंदिर ही संस्था ज्ञानकोशाचा किंवा डॉ. केतकर यांचा प्रत्यक्ष संबंध न ठेवतांच काढावयाची असे ठरविलें असल्यामुळें ती योजना आम्ही मान्य केली नाहीं. ज्ञानकोशाचें काम नागपुरास चालू होतें तोंपर्यंत 'विद्यामंदिर' ही पाटी त्यांच्या बसावयाच्या खोलींत दिसत असे.

चातुर्वर्ण्य—संरक्षक पीठ—

त्याचेवेली त्यांच्या मनांत हिंदुसमाजास नियंत्रक अशी शक्ति नसल्यामुळें एखादी संस्था काढून तमिर्फत हिंदुसमाजाचें नियंत्रण करावें अशी इच्छा होती. शंकराचार्य हे जरी समाजाचे नियंत्रक समजले जातात तरी त्यांस तसा वास्तविक अधिकार नाहीं. शंकरा-

चार्यांचीं पीठें अद्वैतमतप्रसारार्थ स्थापन झालीं व त्यांचें काम फक्त अद्वैतमतप्रसारार्थ असून धर्मशास्त्र अथवा आचार नियंत्रणाचें कार्य पूर्वी काशी, पैठण, कच्हाड, नाशिक वगैरे मोठमोठ्या क्षेत्रांतील विद्वान् शास्त्री मंडळी करीत असत, व धर्मशास्त्रीय प्रश्नांवर निर्णय देत असत, व यासंबंधी न्याय करण्याचें काम अष्टप्रधानांतील पंडित-गव किंवा न्यायाधिकाचें असे. शंकराचार्यांचें कधीच नव्हतें व त्यांस तसा अधिकार कधी प्राप्त झाला नव्हता, असें त्यांचें म्हणणें असे. याकरितां डॉ. केतकर यांनीं एक 'चातुर्वर्ण्य-संरक्षक पीठ' या नांवाची संस्था स्थापन करावी म्हणून एक योजना छापून प्रसिद्ध केली होती व ती महाराष्ट्रांतील अनेक विद्वानांकडे पाठविली होती. डॉ. केतकर यांस चातुर्वर्ण्ययुक्त हिंदु समाजरचनेचा मोठा अभिमान असे व त्यांतल्या त्यांत ब्राह्मण्याचा फार मोठा अभिमान असे. ज्ञानयुक्त अशी जी समाजाच्या नेहमीं पुढें असणारी व समाजाच्या विचाराचें नियंत्रण करणारी संस्कृति ती ब्राह्मणी संस्कृति असून आपण आपलें सामाजिक उच्चत्व कायम ठेवलें पाहिजे, इंग्रजांचें अनुकरण करून त्यांस ब्राह्मणी संस्कृतीचें नेतृत्व देऊन आपण त्यांचें शूद्रत्व उर्फ वैचारिक दास्य पतकरूं नये, असा त्यांचा आग्रह असे. या बाबतींत कै. वि. का. राजवाडे यांचे व त्यांचे विचार बरेच जुळत असत. परंतु या नंतर लवकरच पुण्यास ज्ञानकोश कचेरी आणण्यांत आली, व त्यानंतर लवकरच त्यांचा विवाह झाल्यामुळें आणि म्हणून चातुर्वर्ण्यांतील त्यांचें स्वतःचें स्थान डळमळीत झाल्यामुळें या संस्थेची योजना तशीच पडून राहिली.

केतकर्स बँक अँड एजन्सी लि.—

नागपुरास असतांना ज्ञानकोश मंडळास मधून मधून पैशाची अडचण आली असतां तेथील डागी यांच्या पेटितून ओव्हर ड्रॉफ्ट

आणून ती भागविण्यांत येत असे. पण याकरितां जर आपणच एखादी योजना केली तर अधिक बरे असें वाटून त्यांनीं कांहीं मित्रांच्या साहाय्यानें 'केतकर्स बँक अँड एजन्सी लि.' या या नांवाची एक खाजगी लिमिटेड कंपनी स्थापन केली होती. परंतु त्या कंपनीनें फारसा व्यवहार केला नाही व पुढें ती लवकरच गुंडाळण्यांत आली.

ज्ञानभोश सेमिनार—

पुण्यास आल्यानंतर येथील एकंदर संपादकवर्गांत विचारांची देवघेव व्हावी, कार्यांत एकसूत्रीपणा असावा, परस्परांच्या वाचनाचा व ज्ञानाचा परस्परांस फायदा मिळावा, म्हणून सर्व संपादकवर्गांनीं पंधरा दिवसांनीं एकदां एकत्र जमून कोणीतरी एकाच कांहीं विषयावर निबंध वाचावा अगर व्याख्यान द्यावें, व नंतर सर्वांनीं चर्चा करावी असा उपक्रम करण्यांत आला. या प्रसंगीं इतरहि कांहीं विद्वान् मंडळीस निमंत्रण करण्यांत येत असे व श्री. तात्यासाहेब भेंहेदळे, प्रो. पोतदार, रा. दिवेकर वगैरे कांहीं मंडळी या कार्यक्रमास सतत पुढें मधून मधून हजर असत. पण पुढें डॉ. केतकर यांचा विवाह झाल्यामुळे व त्यांस प्रचारार्थ वगैरे बाहेर जावें लागल्यामुळे त्यांची उपस्थिति फारशी होईनाशी झाली, व इतरहि मंडळी हळूहळू कंटाळली व हा उपक्रम बंद झाला ! या संस्थेचा पुन्हां एकदां जीर्णोद्धार करण्याचें त्यांनीं विद्यासेवकांत जाहीर केलें होतें पण तें प्रत्यक्षांत उतरलें नाही.

स्त्रीकर्मसदन—

डॉ. केतकर यांच्या विवाहानंतर मिसस केतकर या प्रथम प्रथम उत्साहानें कांहीं कांहीं गोष्टींत भाग घेत असत व आपण कांहीं कार्य करावें अशी त्यांची इच्छा असे. विशेषतः स्त्रियांकरितां अथवा

मुलांकरितां कांहीं तरी कार्ये करावें अशी त्यांची इच्छा होती. त्या-
प्रमाणे डॉ. केतकर यांनीं त्याचेकरितां एक शिवणकामाचा कारखाना
काढून दिला. यास 'स्त्रीकर्मसदन' असें नांव देण्यांत आले. यांत स्वतः
मिसेस केतकर या देखरेख करीत असून, स्त्रियांस शिवण काम देऊन
स्वावलंबी करावें अशी त्यांची योजना होती. कटर मात्र एक स्त्रिश्चन
पुरुष ठेवण्यांत आला. होता, व चार पांच शिवण्याचीं यंत्रे घेऊन व एक
दम कापडाचे तागे घेऊन तयार शर्ट वगैरे करून विकावे असा उपक्रम
करण्यांत आला. पण लवकरच तो कारखाना बंद करण्यांत आला व या
कामीं त्यास कांहीं घम सोसावी लागली.

पुणे नगर-परिषद्—

याच सुमारास त्यांनीं पुणे शहराची सुधारणा झाली पाहिजे
असें मनांत योजून एक 'पुणे नगर-परिषद्' या नांवाची संस्था
स्थापन केली. व तीमार्फत 'पुणे १९३०' या नांवाची, १० वर्षांत
पुण्यांत करावयाच्या सुधारणा दाखविणारी, एक योजना प्रसिद्ध
केली. या संस्थेचा उपयोग म्हणजे त्यावेळीं नवीन होणाऱ्या कौन्सिल-
लाकरितां आपण उभे रहावे व या संस्थेमार्फत व संस्थेच्या खर्चांनें
आपला प्रचार करावा, अशी त्यांची मनीषा दिसली. तसेंच, या
परिषदेच्या सभा मिसेस केतकर यांनीं स्त्रीकर्मसदनाकरितां घेतलेल्या
जागेत भरविण्यांत येत. तेव्हां जागाभाडे म्हणून त्या संस्थेस कांहीं
रक्कम द्यावी अशीहि त्यांनीं सूचना केली, व स्वतःस प्रवर्तक म्हणजे
सर्वाधिकारी असे ठरवून घेतले. त्यामुळे इतर सर्वांचा उत्साह एकदम
मावळून ती संपुष्टांत आली.

ज्ञानकोश व्याख्यानमाला—

डॉ. केतकर यांस कै. वि. का. राजवाडे यांजबद्दल फार आदर
असे. नागपुरास कचेरी असतां त्यांनीं त्यांस मुद्दाम तेथे एकदां रहा

वयास बोलाविले होते व संपादकवर्गास त्यांनी कांहीं व्याख्याने द्यावीं असें सुचविले होते. त्याप्रमाणे त्यांनी येऊन ऐतिहासिक संशोधनासंबंधी कांहीं विचार एकदोन व्याख्यानांत सांगितले व कांहीं पत्रांच्या (कच्चाड—गिजरे या प्रकरणांतील) नकलाहि करून घेतल्या. परंतु तेथे त्यांची प्रकृति बरी न राहिल्यामुळे एक आठवड्याच्या मुक्कामानंतर ते लागलीच परत आले. डॉ. केतकर यांनी स्वतः ज्ञानकोशाच्या लेखकवर्गासाठी एक व्याख्यानमाला गुंफली व त्यांची एक परीक्षाहि घेतली होती.

समाजशास्त्रमंडळ—

पुढे पुण्यास कचेरी आल्यावर मधून मधून राजवाडे कचेरीत येत. त्यांच्या पुरस्काराने एक 'समाजशास्त्रमंडळ' नांवाची संस्था १९२० मध्येच स्थापन करण्यांत आली. हीत प्रारंभीचे सभासद, प्रत्येकी पंचवीस रुपये देणारे असे, श्री. तात्यासाहेब मेहेदळे, प्रो. दत्तोपंत पोतदार, डॉ. केतकर, रा. स. मा. दिवेकर, रा. य. रा. दाते व रा. शं. रा. राजवाडे असे होते. रा. वि. का. राजवाडे यांनी दर पंधरवड्याच्या सभेत समाजशास्त्रीय निबंध नियमाने दोन वर्षेपर्यंत वाचावयाचे कबूल केले, व त्यांचे प्रकाशन वगैरे मंडळाने करावे असे ठरले. परंतु चार—पांच बैठकीनंतर रा. राजवाडे यांच्याकडून निबंधाहि आले नाहीत व तेहि येतनासे झाले, व वाचलेले निबंधहि स्वतःच घेऊन जात. आम्ही कांहीं दिवस ज्ञानकोशाकरितांच तयार केलेले कांहीं समाजशास्त्रविषयक लेख वाचून दाखविले. पण ते ज्ञानकोशांत यावयाचे असल्यामुळे त्यांच्या वाचनांत गोडी लागेना. अखेरीस, ज्यांच्याकडून पंचवीस रुपये आले होते त्यांचे त्यापैकी खर्चाकरितां पांच रुपये वजा करून राहिलेले वीस रुपये परत करावे असा ठराव करून

मंडळ बंद करण्यांत आलें. रा. शं. रा. राजवाडे यांजकडून कांहींच वर्गणी आली नव्हती तेव्हां त्यांस परत द्यावयाचा प्रश्नच नव्हता.

स्वयंनिर्णयसंघ—

डॉ. केतकर यांचा राजकारणाकडे प्रथमपासून ओढा होता हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. प्रत्यक्ष जरी त्यांनी वाङ्मयकार्य हातात घेतलें असलें, तरी मधून मधून त्यांस राजकारणाची उसळी येत असे. नागपुरास येण्यापूर्वी ते एका कॉग्रेसला जाऊन आले होते, व आंध्र प्रांतांत फिरत असतां त्यांस प्रिय असलेल्या भाषावार प्रांतरचना या प्रश्नास त्यांनी बरीच चालना दिली. या दौऱ्यांत त्यांनी कांहीं संस्कृत भाषेंतहि व्याख्यानें दिलीं. विशेषतः ते संस्कृत श्लोक म्हणून दाखवीत. यानंतर नागपुरास आल्यावर ते एक राजकीय चळवळेंच समजले जात व प्रवासात पुष्कळ दिवसपर्यंत त्यांचेबरोबर एक सरकारी 'बॉडी-गार्ड' असे. एकदां भुसावळ स्टेशनवर डच्यूटीवर असलेला पोलीस बदलून दुसरा आला, तेव्हा त्यानें यांचा चार्ज दुसऱ्याकडे देतांना भलत्याच मनुष्याकडे बोट दाखवून चार्ज दिला. तेव्हां डॉ. केतकर यांनी तो नंबर माझा असून त्यांचा नव्हे असे त्या पोलीसास सांगितलें. पोलीसाचें कार्य सुकर व्हावें व आपलेंहि काम व्हावें म्हणून अनेकवेळीं ते स्टेशनावरील पोलीसासच आपलें तिकिट काढून आणण्यास सांगत. असो. याप्रमाणें नागपुरांत अधिष्ठित झाल्यावर, त्यांनी व्हाइसरॉय साहेबांकडे एक खलिता पाठवून त्यांत निझामच्या राज्यास तोड म्हणून नागपुरास पुन्हां एक हिंदु संस्थान करावें व भोसल्यांचें राज्य पुनरुज्जीवित करावें अशी विनंती केली होती.

एकंदर जगांतील हिंदूंची पहाणी ब्रिटानिका व इतर साधनें यांचें साहाय्य घेऊन व कॉन्सल लोकांशीं पत्रव्यवहार करून त्यांनीं करण्याचा प्रयत्न केला होता, व त्याचें फल लोकशिक्षणांत कांहीं लेख

लिहून वाचकांपुढें मांडलें होतें. राजकारणांत ते टिळक पक्षीय होते. पुण्यास आल्यावर पहिल्या कौन्सिलाच्या वेळीं आपण कौन्सिलास उभे राहण्याचें त्यांनीं जाहीर केलें होतें, व पुणें नगर-परिषद् ही संस्था त्याकरितांच काढली होती, यासंबंधी वग उल्लेख केलाच आहे. लो. टिळकांच्या निधनानंतर त्यांनीं काहीं सूचनात्मक एक खलिता महात्मा गांधी याचेकडेहि पाठविला होता, पण त्यांनीं त्याकडे फारसे लक्ष दिलें नाहीं. थेरवड्याहून सुटून आल्यावर ससून हॉस्पिटलमध्ये महात्मा गांधींचा मुक्काम असतां ते त्यास भेटून यासंबंधी काहीं चर्चाहि करून आले होते. पुढें याच कल्पना त्यांनीं विस्तृत करून विद्यासेवकाच्या कांहीं अंकांत लेखमालारूपानें छापल्या व त्यांचेंच थोडें विस्तृत पुनर्मुद्रण 'निःशस्त्रांचें राजकारण' या पुस्तकांत केलें. ही चळवळ चालविण्याकरितां 'स्वयंनिर्णयसभ' या नांवाची एक संस्था त्यांनीं काढली होती, व एक लिमिटेड कंपनीहि काढण्याचा त्यांचा विचार होता अशा रीतीनें राजकारणांत आपण मोठी खळबळ उडवूं शकूं असें त्यास वाटत होतें. या कंपनीचा व चळवळीचा खर्च राजकाणावर निरनिराळे ग्रंथ लिहून ते खपवून चालवावयाचा अशी कल्पना होती, व 'निःशस्त्रांचें राजकारण' हें त्यापैकीं पहिलें पुस्तक होतें. याच्या पांच हजार प्रती काढण्यांत आल्या होत्या. परंतु त्याचा खप फारसा न झाल्यामुळें ती कल्पना मग मागें पडली. या कार्याकरितां एक त्रैमासिकाहि काढण्याचा त्यांचा विचार होता. १९२६ सालीं ते कौन्सिलाकरिता उभेहि राहिले होते. पण पुढें कांहीं लोकांच्या विनतीवरून त्यांनीं माघार घेतली. त्यानंतर राजकारणासंबंधी स्वयंनिर्णय परिषद्, भारतमंज्यावर फिर्याद, प्रांतिक काँग्रेसच्या कामिटीच्या अध्यक्ष्यावर फिर्याद, निरनिराळ्या तारा वगैरे गोष्टी सर्व परिचितच आहेत; त्याचें येथें वर्णन करावयास नको.

इतर योजना—

ज्ञानकोशाचें कार्य चालू असतां अनेक योजना त्यांनीं मनांत आणल्या होत्या व कांहींचा उपक्रमहि करण्यांत आला होता. परंतु त्या सर्व कमी अधिक प्रमाणांत अपूर्णच राहिल्या अथवा मुळींच मूर्त स्वरूपांत आल्या नाहींत. अशा तऱ्हेच्या योजनांपैकी, इंडियन अँटिकरीसारखी जीं संशोधनात्मक नियतकालिकें आहेत त्यांतील लेखांची सूची करावी असा उपक्रम नागपुरास असतांना सुरू करण्यांत आला, व त्याकरितां एक 'बिब्लिओग्राफिक सिंडिकेट' म्हणून स्थापन करण्यांत आली व इंडियन अँटिकरी या नियतकालिकांतील कांहीं ग्रंथांची सूचीपत्रेहि करण्यांत आली. परंतु सदर सूची भांडारकर इस्टिम्बूट करीत असल्याचें समजलें व तें काम तसेंच सोडून देण्यांत आलें. याप्रमाणेंच भरतखंडांतील आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या शिलालेख, ताम्रपत्र वगैरेंचे पृथक्करण करून त्यांच्या व्यक्तिविषयक, स्थानविषयक, कालविषयक व विषयवार सूची कराव्या अशी एक योजना तयार करून ती भांडारकर इन्स्टिम्बूट, भारत इतिहास संशोधक मंडळ यांच्या सहकार्यानें पार पाडावी, असेंहि योजण्यांत आलें होतें, व त्याप्रमाणें या संस्थांस सहकार्याबद्दल लिहिलें होतें. परंतु असे सहकार्य मिळालें नाहीं व ती योजनाहि तशीच राहिली. याप्रमाणेंच श्रुति-स्मृति, सूत्रे वगैरे धर्मशास्त्रीय ग्रंथांतील धर्मशास्त्र-विषयक वचनांचा विषयवार संग्रह करावा अशी एक योजना रा. वै. का. राजवाडे हे पुणें शाखेचे प्रमुख असतांना त्यांजकडे पाठविण्यांत आली होती. त्यावेळीं पुणें शाखेंत वे. शा. सं. धुंडिराजशास्त्री बापट दीक्षित व शंकरशास्त्री पराडकर ही मंडळी प्रत्यक्ष कार्य करीत होती व त्यांच्याकडून हें कार्य करावयाचें योजलें होतें; पण हेंहि कार्य प्रत्यक्ष झालें नाहीं. वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेंने आतां धर्मकोशरूपांने

हें कार्य केलें आहे. हीं कार्यें सर्व ज्ञानकोशाकरितां जी माहिती जमवावयाची त्याची पूर्वतयारी म्हणून करावयाची होती. अशा तऱ्हेचें 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि' हें कार्य मात्र प्रत्यक्ष कार्यरूपांत उतरलें. ज्ञानकोशाकरितां पूर्वतयारी म्हणून अशाच तऱ्हेची काहीं आणखी कार्येहि योजिलीं होती. ज्ञानकोशांत जैनधर्मविषयक लेख यावयाचे त्यांस आधारभूत म्हणून जैन धर्मासंबंधींच दोन ज्ञानकोशाच्या खंडांच्या आकाराचे स्वतंत्र ग्रंथ तयार करावे, व त्यांस लागणारे द्रव्यसाहाय्य जैन मंडळींनीं पुरवावे, अशी एक योजना नागपूर येथील जैन समाजाच्या पुढाऱ्यांपुढें मांडण्यांत आली होती; पण ती फलद्रूप झाली नाहीं. निरनिराळ्या जातींची यथायोग्य माहिती मिळण्याकरितां त्या त्या जातींचीं संशोधकमंडळें काढण्याचाहि प्रयत्न करण्यांत आला. निदान या संशोधनास चालना मिळावी म्हणून चौकशीच्या रूपानें उपक्रम करण्यांत आला. पण त्यांत आरंभीच गैरसमज व वादविवाद व पक्षोपक्ष निर्माण झाल्यामुळें हा उपक्रमहि सोडावा लागला. वैदिक संशोधनाकरितां पूर्व तयारीचें बरेचसें लिखाण रुचेरीत तयार करण्यांत आलें व या विषयांचा अभ्यासहि कार्यालयांत बराच झाला. त्यामुळें संपादकवर्गांत या अभ्यासाची गोडीहि बरीच उत्पन्न होऊन स्वतः डॉ. केतकर, रा. दाते व इतर शास्त्री-मंडळींनीं या संशोधनांत बरीच प्रगति केली. अवेस्ता वाङ्मयाचाहि अभ्यास अशाच पद्धतीनें करण्यांत आला होता. पण त्यास प्रत्यक्ष दृश्यफल फारसें आलें नाहीं. 'विद्यासवेक' हें मासिकहि ज्ञानकोशांत आलेल्या व पुढें येणाऱ्या विषयांसंबंधीं चर्चा करण्याकरितां म्हणून प्रथम काढण्यांत आलें होतें. व त्यासच 'ज्ञानकोश पुरवणी'चें रूप देण्याचा विचार होता पण त्याचें पुढें पर्यवसान तसें झालें मात्र नाहीं. 'पुणें समाचार' हें मात्र एक स्वतंत्र म्हणून सुरू करण्यांत आलें होतें. पण त्याचा पृथक्पणा ठेवतां न आल्यामुळेंच तें इतकें लवकर

डबघाईस आलें. ज्ञानकोश पूर्ण झाल्यावर करावयाच्या योजनाहि अनेक होत्या. 'विद्यासेवक' मासिक म्हणून चालूं ठेवणें ही एक योजना होती. 'हिंदुस्थान'खंडाप्रमाणें 'महाराष्ट्र खंड' काढणें व पुढें 'ज्ञानकोश पुरवणी खंड' काढणें अशीहि एक योजना होती. 'महाराष्ट्र खंडा'च्या योजनेतून 'महाराष्ट्राचा प्रार्चान इतिहास' निघाला. वैदिक संहितांतील निवडक सूक्ते भाषांतरासह प्रसिद्ध करावीं अशीहि एक योजना होती व त्याकरिता सूक्तांची निवडहि रा. दाते यानी केलेली प्रसिद्ध करण्यांत आली होती.

ज्ञानकोशाचें निरनिराळ्या भाषात भाषांतर करणें ही एक महत्त्वाची योजना कांहीं थोड्याफार प्रमाणात सुरूहि झाली होती, व त्याप्रमाणें गुजराती ज्ञानकोशाच्या कार्यास सुरुवातहि झाली. आणि ज्ञानकोश मंडळाची घडी मोडली नसती तर तो ज्ञानकोश कधींच पुरा झाला असता. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाम गुजराती स्वरूप देताना त्यांत कोणता फेरफार करावा यासंबंधीच्या टिपणाचे दोन ग्रंथ रा. दाते यांनी तयार केले होते त्यावरूनच पुढे काम चालूं होतें. पण या बाबतीत डायरेक्टरमध्ये ऐकमत्य नव्हतें, व डॉ. केतकर यांनी तें वैयक्तिक जबाबदारीवर करण्याचें ठरविलें, त्यामुळे त्याची घडी मंडळाच्या घडामोडीबरोबर विसकटली ती पुन्हां नीट बसली नाहीं. त्याचप्रमाणे हिंदी, कानडी, तेलगू, तामिळ वगैरे हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांत ज्ञानकोश इष्ट त्या फेरफारासह, पण महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशावर आधारलेले असे, तयार व्हावे अशी त्यांची योजना असून त्याकरिता त्यांनी त्या भाषांतील पुढाऱ्यांशी विचारविनिमयहि केला होता. पैकीं गुजरातीचे दोन भाग तयार झाले व हिंदीचाहि एक भाग बाहेर पडला आहे. या कार्याकरितां लेखक वर्ग तयार करावा म्हणून त्यांनी एक अकॅडमी काढण्याची योजना केली होती. पण तीस फारसे विद्यार्थी न मिळाल्यामुळे ती निघाली नाहीं.

हिंदुधर्माच्या आधुनिक स्वरूपास अनुसरून एक 'श्रीधरस्मृति' तयार करावी अशी त्यांची एक कल्पना होती. तिचा उल्लेख त्यांनी 'गोंडवनांतील प्रियंवदा' या कादंबरीच्या अखेरीस केला आहे. मध्यंतरी त्यांच्या ओळखीचे एक आम्बिकेत राहणारे इंजिनिअर आले होते. त्यांनी तेथे घायपाताचे मोठमोठे मळे असतात असे सांगितले. तेव्हां डॉ. केतकर यांनी, येथेहि थोड्या खर्चात भिकार जमिनीवर घायपाताची लागवड करतां येईल असें योजून, कॅनालच्या बाजूच्या घायपाताची व सिंहगडच्या आसपासच्या जमिनीची पहाणी केली होती, व स्वतःच्या कंपाउंडभोवतीं घायपात लावून या योजनेचा आरंभ केला होता. पण त्यास पुढें दृश्य फळ आलें नाहीं.

अशा तऱ्हेने, त्यांच्या अनेक कल्पनांत, त्यांच्या स्वभावांत असलेले वैशिष्ट्य व वैचित्र्य पूर्णपणें दृष्टीस पडत असे.

[प्रतिभा केतकर अक]

— — —

डॉ. केतकर यांचे प्रापंचिक जीवन

दृष्टिक्षेप दहावा

डॉ. केतकर यांचा स्वभाव कुटुंबशील होता असे वाटत नाही. त्यांचे बालपण किंवा विद्यार्थिदशा कुटुंबांत राहूनच गेली असली तरी ते कुटुंबाला चिकटून राहिले नाहीत किंवा कुटुंबाविषयी फारशी आस्था त्यांना वाटत नसावी. कारण, घरांतील कामे करण्याची एखाद्याला जशी हौस असते किंवा अंगावर पडल्यानंतर जसा तो घरकाम करताना दिसतो, तसे डॉक्टरांना पाहिल्याचे फारसे कोणाच्या आठवणीत नाही. लग्नापूर्वी त्यांना गृहसौख्य असते तर ते विलायतेला जाण्यापूर्वी किंवा नंतरहि फटिंगाप्रमाणे वागतेना. वेळच्या वेळी निजणेंउठणें, खाणेंपिणें, अभ्यास करणें इत्यादि संवयी जशा कुटुंबांतील साधारण मुलाला सहज लागतात, तशा त्या डॉक्टरांना नव्हत्या. त्यांचे वडील अगदी लहानपणीच वारले व नंतर ते आपल्या चुलत्याकडे राहत असत. तेव्हां स्वतःचे घर असे त्यांना नव्हते. विक्षिप्तपणा हे जे त्यांचे वैशिष्ट्य पुढे गणिले गेले त्याला कांही अशी कारण त्यांची बालपणची गृहस्थिति असावी. अगदी आबाळलेला मुलगा जसा शेवटपर्यंत कांहीसा विचित्रच वागतो तशी वागणूक डॉक्टरांची वाटे.

सुशिक्षित स्त्रियांनी पुरुषांबरोबर मनमोकळेपणाने बोलावे चालावे, लैंगिक मानसशास्त्रासारख्या विषयांवरहि निर्भीड विचार प्रदर्शित करावे, थट्टाभस्करी करावी, वरून पातिव्रत्याचा खोटा आव घालून मनांतून अधर्म्य गोष्टींची इच्छा करण्याचे सोडून द्यावे, यांसारखी त्याची मते लग्नापूर्वी लिहिलेल्या 'गोंडवनांतील प्रियंवदा' या कादंबरीतून जी आढळतात ती त्यांना पटलेली अशीच होती.

आपली पत्नी 'प्रियंवदे' सारखी असावी असें कोणाहि सुशिक्षित सुधारकास ती कादंबरी वाचून वाटेल; मग स्वतः कादंबरीकारालाहि तसें वाटत नसेल असें म्हणवत नाही. सुपरिचय, सहवास ज्ञान्या-नंतर विवाह व्हावा अशी त्यांची आनुभविक सांगणी असे. पित्याने आपल्या मुलांमुलींना विवाहपूर्व प्रेमाराधन करूं द्यावें, पण त्यांना पतिपत्नी निवडण्याच्या कामात सल्लागार व्हावें, यासारखे विचार 'विचक्षणें'त डॉ. लोढे यांचे आहेत. 'विचक्षणें'तील डॉ. लोढे व 'आशावादी'तील देवीदासपंत अत्रे उर्फ ब्रम्हगिरीबुवा ही बऱ्याच अंशी डॉक्टरांची स्वतःची चित्रे आहेत, हे मुझ वाचक जाणतातच. वडील माणसांनी जुळवून दिलेले, विशेषतः निवळ वराचा दर्जा, पैसा इत्यादि बाह्य गोष्टी पाहून जुळविलेले संबंध, सुखाचे कसे होत नाहीत हे 'आशावादी'तील विश्वामित्र-विहंग-मेच्या उदाहरणावरून त्यांनी स्पष्ट केले आहे. तसेच सुशिक्षितता आणि सुसंस्कृतता या बाबतींतील पतिपत्नीमधील अंतर जेवढे कमी ठेवतां येईल तेवढे वैवाहिक सौख्यास हितकर होतें, हें याच कादंबरींतील नंदिका-लालनाथ यांच्या द्वारे त्यांनी दाखविले आहे. डॉ. केतकर यांनी आपला स्वतःचा विवाह जो परदेशी व पद्मर्मा प्रौढ कुमारिकेशी जमविला त्याला इतर दुसरीं कारणें असलीं, तरी त्यांच्या स्वतःच्या मनावर अशा विचारांचा पगडा फार मोठा असला पाहिजे असें वाटतें. इकडील एखाद्या अशिक्षित (विद्येनें किंवा विचारानें), पण श्रीमंत प्रौढ तरुणीशीं विवाहबद्ध होऊन पुढे आचारविचारांत न जमल्यामुळे कष्टानें कसाबसा संसार चालवावयाचा किंवा नवराबायकोनीं विभक्त राहावयाचे, यापेक्षां पाश्चात्य देशांत राहिल्यामुळे आपल्या अंगवळणीं पडलेल्या युरोपीय राहणीची युरोपीय वधू स्वयंवरांनें पत्करणें श्रेयस्कर, असेंच डॉक्टरांना वाटलें असलें पाहिजे. पाश्चात्यविद्याविभूषित अशा हिंदु तरुणीशीं आपले लग्न

व्हावें, अशी आशा धरून त्यांनीं त्या दिशेनें थोडीफार खटपट केल्याचेंहि ऐकियांत आहे; परंतु ती खटपट फलद्रूप झालीं नाहीं. ब्राह्म्यस्तोमानें हिंदुकृत अशा युरोपीय सुशिक्षित महिलेशीं जेव्हां डॉ. केतकरांचा विवाह झाला, तेव्हां अनेक सनातनी आणि सुधारक लोकांत तो थट्टेचा—चर्चेचा विषय होऊन बसला होता. कोणी डॉक्टरांचें महत्त्व इतकें कमें वाढलें म्हणून असूया बाळगीत, तर कोणी बाई स्वरोस्वरीच राजीगुपीनें, अक्कलहुपारीनें विवाहबद्ध झाल्या असतील का. याची रिकामी चौकशी करीत बसत. मिस मिलरच्या लग्नाच्या वेळींहि अशा शंका निघाल्या होत्या, हें वाचकांस आठवत असेलच. एकदां एका अहंमन्य, महत्त्वाकांक्षी, पुनर्विवाहेच्छु समस्थानी अधिकाऱ्यानें, त्यांच्या घरी 'ज्ञानकोश' खपविण्यासाठीं आम्हीं गेलों असतां बोलतां बोलतां डॉक्टरसाहेबांस कुतूहलानें पृच्छा केली कीं, "आपण या बाईशी कसें व कां लग्न केलें?" थोडेमे विपण्ण होऊन पण, हंसतच डॉक्टरांनीं त्याला मार्मिक उत्तर दिलें कीं. "मला येथें बायको कोण देत होता? कसेतरी जमविलें झालें!" या सहजासहजी दिलेल्या उत्तरांत त्यांचा अनुभव आणि समाजनिरीक्षण ही दोन्ही प्रतीत होतात यांत संशय नाहीं. डॉक्टरांसारख्या व्यापक विचाराच्या आणि वृत्तीच्या माणसाला वीस वर्षांपूर्वी आपल्या समाजांत मनाजोगी बायको मिळणें शक्य झालें असतें काय?

डॉक्टरांची लग्नापूर्वीची कांहीशीं—का बरीच अव्यवस्थित देशी राहणी लग्नानंतर इपाट्यानें बदलत चालली. हिंदु पोशाख टाकून ते नीटनेटके साहेबी कपडे चढवू लागले; तथापि हा नवा पेहराव अघळपघळ बागण्याला आपल्या सोयीचा आहे असें त्यांनाच वाटत नसावेंसें दिसून येत होतें. घरांतहि पाश्चात्य चालीचीं दृश्ये दिसू लागली व घरगुती भाषा इंग्रजी झाली. तेव्हां हें पाहून साहजिकच

त्यांचे सहकारी आणि स्नेही आपआपसांत बोलतांना या 'ट्रॅन्सफर सीन' वर टीका करून म्हणत की, "डॉक्टरांनी बायकोला हिंदु करण्याचा प्रयत्न केला, पण तिनेच उलट त्यांना ख्रिस्ती बनविले!" इंग्रजी चालीप्रमाणे चारचौघांत पत्नीला 'डार्लिंग' म्हणून संबोधणे, निरोप घेतांना गालांना ओष्ठस्पर्श करणे, गाडीतून चढतां उतरतांना खीला हात देणे इत्यादि गोष्टी आपल्या समाजांत पाळणें डॉक्टरांना कितपत आवडत होते याची शंका आहे. अशा पाश्चात्य चालीवर त्यांनी कडक टीकाहि केलेल्या आहेत. मग भिडेनें ते तसें करीत होते कीं काय नकळे! आपले विचार अखिल जगाला पटवूं अशी धमक बाळगणाऱ्यांना घरांतच निप्प्रभ होण्याचे प्रसंग मनाला किती खात असतील याची करपना करावी. दुसरी एक अशीच गोष्ट म्हणजे, लग्नापूर्वी व नंतरहि कांहीं दिवस ते गांवांत भर ब्राह्मणवस्तीत राहात होते; पण स्वतंत्रपणा आणि बंगलेवजा घर यांची आवश्यकता वाटल्याने व विशेषतः या वेळीं त्यांचे सासरे आणि मेहुणी हें कोहन-कुटुंब इंग्लंडाहून इकडे कायमचें राहण्यास आल्याने, फर्ग्युसन कॉलेज रस्त्यावरील पदेभुवनांत डॉक्टरांचें बिऱ्हाड हाललें. पण तीहि जागा लवकरच अप्रशस्त वाटून, शिवाय आतां पुण्यास स्थाईक होण्याची वेळ आल्याने त्यांनीं पी. वाय. सी. सी. जिमखान्यामार्गे एक जागा भाड्याने घेतली व तीवर लहानसा बंगला बांधला. तथापि या स्वतःच्या बंगल्यांतहि ते फार काळ नांदूं शकले नाहीत. पत्नीला हिवतापाचा आजार आणि प्रपंचाला पाहिजे त्या जिनसा मिळण्याच्या गैरसोई इत्यादि गोष्टींमुळे ते जे लष्करांत जाऊन राहिले ते शेवटपर्यंत. तीनचार वर्षांपासून त्यांचें 'आशास्थान' भरवस्तीत आलें असूनहि तेथें परत राहण्यास ते आले नाहीत. छोटी ज्ञानकोश कचेरी व छापखाना मात्र तेथें ठेविला होता आणि ते लष्करांतून तेथें रोज हेलपाटे घेत, या बाहेर राहण्यानें त्यांचा काय फायदा झाला

असेल तो असो, पण ते आपल्या हिंदु समाजापासून दुरावले खरे' टीकेला भिऊन स्वजनांमध्ये न राहतां, समाजाशीं फटकून श्रमिंत सुधारक लोक बाहेर स्वतंत्रपणें राहतात व परभारें सुधारणेचा ठेभा भिरवितात, अशा आशयाच्या डॉक्टरांनीं मागें अनेकदां कडक टीका केल्या आहेत. स्वऱ्या समाजसुधारकांनै आपल्या समाजांतच, सनातनी लोकाकडून होणारा छळ सोसून, हालअपेष्टेंतहि राहून इष्ट सुधारणा समाजांत रुजविण्याचें कार्य केलें पाहिजे, असें ते जोरांनै प्रतिपादीत. आणि त्यांनाच स्वतःला टीकाविषय होण्याची जी वेळ आली ती त्यांना टाळतां आली नसती असें नाही. पण प्रतिष्ठित पत्नीच्या मनाविरुद्ध जाण्याचें ते दूरदृष्टीनै बहुधा टाळीत. गृहशांति राखण्याविषयीं जणण्यांत त्यांची थंड प्रकृति, तशीच त्यागवृत्ति दिसून येते. पत्नीविषयीं त्यांना फार आदर असे. त्या जें करतील तें आपल्या कुटुंबाच्या हिताचेंच असणार याविषयीं त्यांना शंका नसे. श्रीमती शालिबतीबाईनीहि प्रथम कांही दिवस हिंदु स्त्रीसमाजांत वावरण्याची हौस दाखविली होती; पण या स्त्रीसमाजाचें अपरिहार्य अज्ञान किंवा जुने आचारविचार यांविषयीं वीट मानूनच की काय, त्या या समाजांत पुढें मिसळेंनाशा झाल्या; आणि त्यांच्या हातून येथील स्त्रीसमाज सुधारण्याचें कांहीं भरीव उपयुक्त कार्य होईल अशी जी सामान्य अपेक्षा डॉक्टरांच्या चाहत्यांनीं बाळगिली होती, ती फलद्रूप झाली नाही हें खरें. उलट, त्यांना आपला जन्मजात ख्रिस्ती समाज जवळचा वाटूनच की काय त्या छावणींतील साहेब लोकांच्या वस्तींत राहण्यास गेल्या व आमच्या डॉक्टरांना त्यांचा प्रिय हिंदु समाज आणि साहित्यिकवर्ग दूरवर्ती झाला, असे प्रवाद सारखे उठल्यास नवल नाही. यांत बाईकडे जाणूनबुजून घडलेला विशेषसा दोष येत नसेल; तरी डॉक्टरांच्या वारंवार भेटी व दीर्घ सहवास यांचा लाभ गेलीं दहाबारा वर्षे पुणें शहरांतील लोकांस

विशेष घडत नसे, ही गोष्ट खोटी नाही. यामुळे, लोकांत त्यांच्याविषयीं अधिकाधिक वृद्धिंगत होत जावयाची सहानुभूतीहि खुंदून बसली. ते जवळच राहते तर त्यांच्या धंद्यालाहि जास्त फायदा झाला असता व उलट, त्यांच्या विद्वत्तेचा आणि व्यापक विचारांचा लाभ लोकांस सहजासहजी मिळता, असें प्रामाणिकपणें पुष्कळांस वाटतें. यांत त्यांची चुकहि होत असेल कदाचित्.

गृहसौख्यासाठी डॉक्टरांना कांहीं बाबतींत रुचिस्वातंत्र्य गमवावें लागलें व तें अवश्यहि होतें. त्यांच्या कोठें तरी कांहीं तरी भरमसाट खाण्यापिण्यावर पत्नीचें नियंत्रण पडलें. हें नियंत्रण त्यांना केव्हां केव्हां जाचक होत असावें, असें दिसे. कारण, घराबाहेर असतांना कधीं कधीं ते पुनः पूर्वपदावर येत. तथापि नियंत्रणाचा त्यांना प्रकृतिस्वाम्याच्या कामी चांगला उपयोग झाला यांत संशय नाही. “मी रोज काय खातो, सिगारेट किती ओढतो यावर त्यांचें (शीलवतीबाईचें) लक्ष असे, व या बाबतीत मी त्यांच्या नेहमीं धाकांतच असें,” असें डॉक्टर स्वतःच कबूल करितात. ही बाईची कामगिरी निःसंशय पतिव्रताधर्माला अनुसरूनच होती म्हणावयाची. डॉक्टरांच्या आरोग्याविषयी त्या फार जपत व जे डॉक्टर इतरांचें ऐकणार नाहीत ते निमूटपणें बाईचें ऐकत. यांतच दोघांचा दांपत्य-धर्म दिसून येतो.

लग्नानंतर डॉक्टरांच्या कांहीं विचारांवरहि त्यांच्या पत्नीचा पगडा बसलेला दिसून येई. एखाद्या गोष्टीविषयीं बरेवाईट ग्रह ते धरून बनवून येत असें वाटे ! त्यांच्या घरांत भुताटकीचे प्रकार होत असलेले जगजाहीर झाले आहेत. त्या प्रकारांवर डॉक्टरांचा एवढा कसा दृढ विश्वास बसला याचेंच सर्वांना राहून राहून आश्चर्य वाटे ! एवढे बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि पाखंडी मताचे विद्वान् भुताटकीला बळी पडतात व ती घालविण्यासाठीं गुरू, मंत्रतंत्र, केडगांव-

बेटाची वारी इत्यादि अज्ञानसंमत उपायांचा अंगीकार करितात, हें पाहून वयाच्या मानानें आणि हालअपेष्टेच्या योगानें त्यांच्या बलवान् मेदूची शक्ति क्षीण होत चालली कीं काय, अशी भीति त्यांच्या स्नेह्यांना सकारण वाटूं लागली होती. नारायण-पेठेंत सदावर्त्याच्या रामाच्या देवळांत गोंदवलेकर महाराजांचे एक शिष्य राहत होते. त्यांच्या घरी रात्री महाराजांची आरती होते, त्यावेळीं एका भक्ताच्या अंगांत महाराज येऊन आर्तीच्या प्रश्नाची उत्तरे देतात, असें कोणी सांगितल्यावरून मी आणि डॉक्टर भूतबाधा झालेल्या मुलाला घेऊन आरतीस गेलों होतो; तेव्हां अंगांत येऊन महाराजांनीं मुलाला भिकारदास मारुतीचें दर्शन घेण्यास व मारुतिस्तोत्राचा जप करण्यास सांगितलें ! मी डॉक्टरांकडे सारखा पाहात होतो, पण त्यांच्या चेहऱ्यावर अविश्वासाची छटा दिसत नव्हती, तर काळजी ची दिसत होती—इतकी त्यांना घरच्या भुताटकीची सत्यता पटवून दिली गेली होती ! ही भुताटकी अद्यापि मूळ धरून आहे असा केतकर—कुटुंबाचा समज राहिला आहेच; आणि त्यासाठीं दैवी उपायहि चालू असतात. या प्रकारानें आपलें हेंस होत आहे, हें डॉ. केतकर यांना समजत नव्हतें असे म्हणवत नाही; पण पत्नीच्या भावनांविषयी त्यांना अत्यंत आदर असल्यानें मनः-कल्पित भूतबाधानिवारणार्थ त्यांना सारे भाबडे प्रकार करावे लागले !

त्यांनीं दोन मुलें जी बाळगिलीं तीहि त्यांना स्वतःला मुलांची विशेष आवड होती म्हणून बाळगिलीं असें वाटत नाही. शीलवती-बाईंना स्त्रीधर्माप्रमाणें मुलांचा सहवास पाहिजे आहे व त्यांचें लालन पालन करण्याची मातृवत्सलता त्यांच्या ठिकाणीं जागृत झाली आहे, अशी त्यांच्या निकटवर्तियांची दृढ समजूत असे. एरवीं उपऱ्या मुलांचें लचांड व त्यासाठीं होणारा मोठा खर्च डॉक्टरांसारखे भावना-रहित अर्थशास्त्री मागे लावून घेते ना. पहिला मुलगा तीनचार

वर्षाचा ब्राह्मणजातीचा ठाण्याच्या अनाथगृहांतून आणिला. पण तो शिशुसंवर्धनाला मोठा पडूं लागला म्हणून की काय दहा दिवसांच्या आतली एक मुलगीहि मुंबईच्या एका प्रसूतिगृहांतून त्यांनी मिळविली. अगदी लहान-वर्षाच्या आतलें मूल सांभाळण्यास पाहिजे अशी त्यांनी यापूर्वी वर्तमानपत्रांतून जाहिरातहि दिली होती ! या लहान मुलीचें शरीरपोषण करण्यास एका दाईचीहि साहजिकच जरूरी लागली. याप्रमाणें डॉक्टरांच्या वरीं मुलांचें रडणें खेळणें ऐकूं येऊ लागलें व दुधाची तहान ताकावर भागली. पुढें साहजिकच सहवामाने डॉक्टरांच्या ठिकाणी अपत्यवात्सल्य उत्पन्न झालें असावें. ते मुलाचें नांव ' दामोदर हरि बापट ' या ऐवजी ' दामोदर श्रीधर केतकर ' असें लावूं लागले. मुलाचें दत्तविधान आणि मुंजहि त्यांनी गतवर्षी एक दिवस श्री. चित्रावशाम्नी यांस बोलावून पार पाडल्याचें प्रसिद्ध झालेंच होतें. या मुलाचें शालेंतील शिक्षण मात्र त्यांना अनेक अडचणींमुळें नीट करतां आलें नाहीं. याविषयीं बाईना जेव्हां साहजिक रुखरुख वाटे, तेव्हां डॉ. केतकर पाठशालीन शिक्षणाचें वैयर्थ्य पटवून त्यांचें समाधान करीत. आपल्या धंद्याची व्यवस्था त्यानें पाहावी अशा इच्छेनें त्यांनीं एकदोन वर्षांपासून आपल्या दामला ज्ञानकोशकचेरीत काम दिलें होतें. मुलगी वीरा, तेराचौदा वर्षांची आहे, तरी ती जाणती व आईबापांविषयीं अधिक ममता बाळगणारी आहे असें वाटतें. हीं मुलें ज्याचा डॉक्टरांना जाज्वल्य अभिमान असे त्या ब्राह्मणी किंवा हिंदु संस्कृतीत देखील वाढली नाहींत; तेव्हां या मानीव अपत्यांकडून डॉक्टरांची परंपरा चालविली जाईल व त्यांचें नांव निघेल अशी अपेक्षा करण्याला आजतरी कांहीं जागा नाहीं, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. डॉक्टरांची औरस संतति कशीहि निघाली असती तरी त्यांचें नांव हकानें चालविलें गेले असतें आणि तिच्यामंथणीं कांही जबाबदारी हिंदु समाजाला वाटली असती. असो.

डॉक्टरांच्या पत्नी श्रीमती शीलवतीबाई या चांगल्या सुविध आणि स्वतःवरची मोठी जबाबदारी विशेषत्वाने ओळखणाऱ्या आहेत. त्यांनी इंग्लंडातून येऊन धर्मातर करून गाढ पंडित, पण श्रीमान् नसलेल्या पुरुषाशी विवाहबद्ध होण्यांत जो स्वार्थत्याग व तत्त्वनिष्ठा दाखविली, आणि पतीच्या मृत्युदिनापर्यंत त्याची एकनिष्ठेने सेवाचाकरी केली, आणि त्याला जनसेवा व साहित्यसेवा करण्याला स्वास्थ्य मिळवून दिलें, याबद्दल कोणीहि त्यांना धन्यवाद देईल. डॉ. केतकरांच्या मागेहि त्यांचे ग्रंथ प्रकाशित करण्याचें बिकट कार्य त्यांनी कर्तव्य म्हणून अंगीकारिलें आहे व त्यासाठी त्या हल्ली अतिशय परिश्रम घेत आहेत. तेव्हां त्यांच्यामुळेच महाराष्ट्राला डॉ. केतकरांचें उर्वरित अप्रकाशित साहित्य लाभणार आहे यांत शंका नाही. हे श्री. शीलवतीबाईंचे गुण आणि कर्तव्यनिष्ठा ध्यानांत घेऊन हि डॉक्टरांच्या एकदर वैवाहिक जीवनाकडे पाहतां कांहीं विचारी इष्टमित्रांना असे वाटल्यावांचून राहत नाही की, डॉक्टरांनी आपल्या समाजांतील एखाद्या सुशिक्षित हिंदु स्त्रीबरोबर संसार थाटला असता तर अधिक बरें होतें. जहागिरदार घराण्यांतील माणूस कितीहि गरिबीनें राहूं लागला तरी त्याच्या पूर्वीच्या संवयी आणि चालीरीती त्याला साधारण माणसापेक्षां अधिक मिजासखोर आणि खर्चिक बनवितात; पण अधिक खर्च होऊनहि त्याला पाहिजे तें सुख लागत नाही. अशीच गोष्ट युरोपीय पद्धतीच्या राहणीची आहे. त्या राहणीचा दर्जा आणि उच्च विचारांबरोबर येणाऱ्या कृति यांमुळे साधारण श्रीमंत हिंदु कुटुंबाला जो खर्च लागेल त्यापेक्षां कितीतरी जास्त खर्च युरोपीय राहणीला लागतो. डॉक्टरांना ज्ञानकोशांतून साधारणपणें दरमहा चारशें रुपये बारा वर्षे उचलतां आले, असें त्यांनीच ज्ञानकोशाच्या इतिहासांत आंकडे देऊन पटविलें आहे. तेव्हां एवढ्या प्राप्तीत त्यांना 'प्रॉव्हिन्शियल सर्व्हिस' च्या सरकारी

अधिकाऱ्याप्रमाणें बिनअडचणीने—स्वास्थ्यानें राहतां आलें नसतें काय, असें साहजिकच कोणालाहि वाटेल. हिंदु पत्नीमुलें आपल्या समान सांपत्तिक दर्जाच्या समाजांतच त्यांचें बिऱ्हाड राहून त्यांना आणि समाजालाहि परस्परांपासून लाभ झाला असता व त्यांच्या कुटुंबा-विपथी समाजाला इतका परकेपणा वाटता ना. परंतु स्वदेशीय विवाह अधिक श्रेयस्कर झाला असता की नाही हा प्रश्न सोडविणें फार नाजूक आणि अवघड काम आहे. तिऱ्हाडताला जें वाटतें तें बगोबरच असतें असें नाही. शिवाय घडलेल्या प्रसंगावर मागाहून टीका करणें अप्रशस्त असतें. तेव्हां हा प्रश्न इतकाच मोडणें बरें.

डॉक्टरांच्या वर्तनामध्ये करडा हिशेबीपणा नसे. ते प्रथम अंदाज-पत्रक तयार करतांना फार काटेकोरपणानें आंकडे मांडीत व तोंड मिळवणी करीत. इतकेंच नव्हे, तर भला मोठा फायदाहि शेवटी जमेल्या थरीत. पण प्रत्यक्ष व्यवहार सुरू झाल्या की, ते अंदाजखर्चा-कडे न पाहतां कार्यक्षमता आणि सौकर्य यांकडेच लक्ष देत. एखादी करूपना आली की, तिच्या महत्त्वानें ते भारले जात व कृतीला लगेच प्रारंभ म्हणून कांही पैसा खर्च करीत. पुढें लवकरच त्यांना तिचें वैयर्थ्य आढळून येई. पण ते घातलेल्या पैशाबद्दल किंवा झालेल्या नुकसानीबद्दल मात्र हळहळत बसत नमत. ज्ञानकोशमंडळानें प्रत्यक्ष ज्ञानकोशप्रकाशनाखेरीज कितीतरी गोष्टींत असा पैसा खर्च केला आहे. त्याचा अजमास केला तर पंचवीस हजार रुपयांपर्यंत तो आंकडा जाईल ! अशा नवीन उपक्रमांपासून संपादकवर्गास सहजा-सहजी नवीन नवीन ज्ञानाचा लाभ झाला यांत शंका नाही. स्वतःच्या खासगी खर्चातहि त्यांचा असाच गैरहिशेबीपणा दिसे. बंगला सुमारे चार हजारांत होईल असा अंदाज केला, पण लागले पैसे दुप्पट व व्याज आणि कोर्टखर्च यांनी ते तिप्पट झाले ! तो बरीच वर्षे वापर-ण्यांत नसल्याने त्याची किंमत मूळ अंदाजाइतकी उतरली. डॉक्ट-

रांना या बगल्यापामून अर्थात् फार नुकसान पोंचलें व स्वास्थ्यहि गेलें. छपाईची यंत्रें घेण्याच्या बाबतीतहि अशाच गोष्टी घडल्या आहेत. त्यांचा दुर्दम आशावाद त्यांना वस्तुस्थितीकडे डोळेझांक करण्यास लावी. कधी कधी त्यांचा उदारपणाहि त्यांना नडला आहे. तथापि चांगल्या हाताखालच्या हिशेबनिसाशी ते दबकून वागत व आपला हिशेब चोग्ग देत. हिशेबनिसाची किंमत व व्यवस्थित हिशेबने महत्त्व ते फार ओळखीत. त्यांच्याजवळ चांगला सल्लागार चिटणीस आणि हिशेबनीस असेल तर ते फार पद्धतशीर असत. मोठ्या विद्वान माणसाला व्यावहारिक जमाखर्च, पत्रलेखन, बाजारहाट इत्यादि सामान्य गोष्टी नीट करता येत नाहीत. हा सर्वत्र अनुभव आहेच. नेव्हा या वैगुण्याने डॉक्टरांचा मोठेपणा कमी होतो असें नाहीं. फक्त या ठिकाणी एवढेंच स्पष्ट नमूद करून ठेवावें वाटते की, चांगल्या सल्लागारांच्या विनारें डॉक्टर नेहमीं चालते तर झाले यापेक्षाहि जास्त कार्य जास्त सुखानें त्यांना करता आले असतें; आणि त्यांचे जीवनहि शेवटीं कष्टमय बनलें नसतें.

डॉक्टरांसारखी अद्वितीय वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्ति प्रपंचभारासाठी उपयोगाच नाही. तिचें कार्य भिन्न आणि साधनेहि अभिनव. एखादा माणूस जसा केवळ संसाराला जुंपलेला-वाहिलेला असतो, तसा दुसरा माणूस केवळ साहित्यसेवेला, लोकसेवेला म्हणूनच निर्माण केलेला असतो. एकाची तुलना दुसऱ्याशीं करून चालणार नाहीं. याप्रमाणें डॉक्टरांना नेटका प्रपंच करता आला कीं नाहीं या विचारावरून त्यांची इतर क्षेत्रातील कर्तबगारी कमी किंमतीची मुळींच ठरणार नाहीं. केवळ चरित्र म्हणून त्यांच्या प्रापंचिक जीवनाकडे पाहवें, त्यांत उणेपणा का आला याची वाटल्यास मीमांसा करावी, पण दोष देऊं नये.

डॉ. केतकरांचें प्रापंचिक जीवन रेखांश हें फार नाजूक व जबाब-

दारीचें काम आहे. प्रथम माहिती पूर्ण आणि खरीखुरी पाहिजे व ती मांडण्यांतहि विशेष शिष्टाचार आणि तारतम्य ठेविलें पाहिजे. या दृष्टीनें प्रस्तुत लेखक फारसा अधिकारी नाही, हें तो जाणतो. तथापि डॉ. केतकरांच्या चरित्र लेखनाचीं साधनें जितकीं उपलब्ध करून ठेवितां येतील तितकीं या विशेषांकांत करून ठेवावीं या हेतूनें 'लोकशिक्षण' च्या संपादकांनीं अशा लेखाची आग्रहानें मागणी केल्यामुळेच लेखणी हाती धरावी लागली. तेव्हां प्रस्तुत लेखाचा बरेवाईटपणा व त्यांतील सत्यासत्यता ही अधिकारी वाचकांनींच ठरवावयाची आहेत.

[लोकशिक्षण, जुलै १९३७]

उपसंहार

आतां पोवेतों जे दृष्टिक्षेप टाकले ते (पहिला सोडून) डॉ. केतकर यांच्या निधनानंतर थोड्याच दिवसांतील वा महिन्यांतील होते. तेव्हां त्यांत तत्कालीन आणि प्रासंगिक तेवढ्याच छटा उमटणें साहाजिक आहे. त्यावेळीं डॉ. केतकरांचें यथातथ्य गुणदोष वर्णन करण्याला अद्यापि अवधि होता. हा अवधि फार लांबवूं नये अशी अनेक विचारी विद्वानांनी इच्छा प्रदर्शित केली होती. डॉक्टरांशीं अरूपपरिचित व त्यांच्या कांहीं नवमतवादी विचारामुळे सहानुभूति उत्पन्न झालेले तरुण लेखक त्यांची अवास्तव स्तुति करून समाजाला जेव्हां दोष देत, तेव्हां वरील मंडळी डॉक्टरांच्या निकट सान्निध्यांतील म्हणून आम्हांला डॉक्टरांचें सत्य चरित्र लिहिण्याचा आग्रह करीत. पण आम्ही डॉक्टर जसे होते तसे रंगवू लागलों तर आमच्यावर गहजब होईल व विनाकारण कृतघ्नतेचा आरोप आम्हीं ओढवून घेऊं, अशी आम्हाला साधार भीति वाटे व अद्यापिहि वाटते. डॉक्टरांचे अद्वितीय गुण जसे आम्हांला पूर्णपणें ज्ञात होते तसेंच त्यांचे कार्यहानिकर असे दोषहि सुपरिचित होते. तेव्हां आमच्या चरित्रलेखनांत या दोहोंचा योग्य परामर्ष आला नाही तर कांहीं ठपयोग नाही. आमच्याबद्दलच्या अपेक्षा फोल ठरल्यासारखें होईल. तेव्हां डॉक्टरांचें चरित्र आम्हीं लिहावयाचें तर तें बरेंच विस्तृत आणि सर्वांगीण होणार. या कामाला प्रस्तुत युद्धकाल योग्य नाही. तथापि डॉ. केतकरांच्या संबंधीं आम्हीं अनुभवानें जे कांहीं निरनिराळ्या ठिकाणीं लिहिलें आहे तें जर एकत्र केलें तर आमच्या चरित्रलेखनाचें कांहींसें स्वरूप, आमच्या कडून चरित्राची अपेक्षा करणाऱ्यांना दिसेल व आम्हींहि डॉक्टरांचें थोडें ऋण फेडल्यासारखें होईल.

या ग्रंथांतील लेखांतून डॉक्टरांचें व्यक्तिमत्व व त्यांचें ज्ञानकोश

विषयक कार्य भरपूर प्रतीत झालेलं आहे. तथापि डॉक्टरांचे सर्व वाङ्मय किंवा लेखन याची चिकित्सक पाहणी यांत मुळीच नाही. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक आणि अर्थशास्त्रीय विचार ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडांत जसे पाहण्यास मिळतात तसे राजकीय विचार मिळत नाहीत. त्यासाठी “ निःशस्त्रांचे राजकारण ”, ‘Victorious India’ व इतर लेख अभ्यासले पाहिजेत. त्यांच्या कादंबऱ्या समाजशास्त्रीय विवेचनाचे प्रबंधच म्हणतां येतील. डॉक्टरांच्या साहित्यांत त्यांचा स्वतंत्र गट पडतो.

वैदिक वाङ्मयाच्या चिकित्सक अभ्यासात एकवेळ डॉक्टर गढून गेले होते तर दुसऱ्यावेळी प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे सूक्ष्म धागे उकळण्याचे त्यांनी जातीने पत्करलं होतं. या दोन्ही संशोधनाचें फल म्हणून त्यांनी जे निष्कर्ष काढले आहेत ते जरी पुष्कळसे विवाद्य असले तरी कै. राजवाड्यांप्रमाणे डॉक्टरांच्या कल्पनेची लांब उडी पाहून विद्वान थक्क होतात. संशोधनाची साधनें उपलब्ध करून देण्यांत दोघेहि मोठे बाके; त्यांची पाहण्याची दृष्टीच सर्वाहून निराळी. तेच खरे आधुनिक काळांतील ‘द्रष्टे’ म्हणतां येतील. असे द्रष्टे विशिष्टच अमतात !

डॉ. केतकरांच्या प्रापंचिक किंवा खाजगी जिवनासंबंधी बराच गैरसमज दृष्टीस पडतो. या जीवनावर प्रस्तुत ग्रंथांत एक लेख आहे तो कांहींना अयोग्य वाटेल. पण भलभलते गैरसमज प्रसृत होऊन डॉक्टर आणि समाज यांना अन्याय होतो हें वाजवी नाही. डॉक्टर भर्जी खात होते म्हणजे ते अन्नाला मोताद होते, त्यांची इतकी विपन्नावस्था होती असें जें सामान्यतः मानलें जातें तें अजीबात चुकीचें आहे. त्यांना भर्जी व तशाप्रकारचे चमचमीत पदार्थ फार आवडत म्हणून ते ते खात हें एक; व दुसरें, त्यांना त्यांच्या पाश्चात्य धर्तांच्या गृहव्यवस्थेत असे पदार्थ पाहण्यासहि मिळत नसत. तेव्हा

घराबाहेर पडले म्हणजे कोठे असले पदार्थ मिळतील, कोठे पोतभर ब्राम्हणी जेवण मिळेल याकडे साहजिकच त्यांचे मन ओढ घेई. डॉक्टरांना काय प्राप्ति होती याचे आंकडे त्यांनीच हातांनी ' माझे बारा वर्षांचे काम ' या पुस्तकांत दिले आहेत. त्यावरून आपल्या-कडच्या प्रोफेसरांना जेवढे पैसे मिळतात त्याहून कितीतरी जास्त पैसे ते ज्ञानकोशांतून घेत असे दिसून येईल. मग ओढाताण कां, असा प्रश्न उभा राहतो. त्यांचे सरळ सार्धे उत्तर म्हणजे त्यांचा अव्यवस्थित कारभार होय. त्यांचा मोठा दोष म्हणजे हाच होय व त्यामुळे त्यांचे स्वतःचे व ज्ञानकोशसंस्थेचे बरेच नुकसान झाले, असे स्पष्टपणे लिहिल्यावांचून गत्यंतर नाही. Doctor in Council अशी घटना पाहिजे असे आम्ही नेहेमी म्हणत असू यांचे कारण म्हणजे, डॉक्टर त्या त्यावेळच्या लहरीप्रमाणे कांहींतरी करून जात व मागाहून ते त्यांना व इतर सहकाऱ्यांना निस्तरावे लागे. कोणाच्या तंत्राने किंवा बुद्धीने चालण्याचा स्वभाव डॉक्टरांसारख्या पराकोटीच्या प्रज्ञावंतांत नसतो याचा समाजाला अनुभव आहेच. तेव्हां समाजाने डॉक्टरांची अवहेलना जाणून बुजून केली, त्यांना अन्नाला मोताद केले, त्यांचे कुटुंब देशोधडीस लाविले या प्रकारचे आरोप अगदी वृथा आहेत. शिवाय आपल्या स्वच्छंद आचारविचारांच्या संगोपनासाठी समाजाचा त्रास सोसण्यास अशा सुधारकांनी तयार असलेच पाहिजे. तरी डॉक्टरांना आगरकरादि पूर्वसुधारकांइतका त्रास समाजापासून मुळीच पोचला नाही. ते वेगळ्याच पंथांतले सुधारक होते व काळ बदलला होता. डॉक्टरांच्या भिन्न राजकीय पक्षांमुळे (त्यांच्या राजकीय पक्षांत तेच एकटे होते) तत्कालीन प्रभावी राजकीय पक्षाकडून त्यांची उपेक्षा मात्र झाली व याचाच राग त्यांना व त्यांच्या आजच्या नवीन कैवाऱ्यांना येतो.

पक्षेकडून

आमच्या मते डॉक्टरांनी आपल्या स्वतंत्र व महत्त्वाच्या वाङ्मय कार्याबाहेर उगीच अर्थव्यय आणि शक्तिव्यय करू नये, कारण त्यांच्या अशा उद्योगांमुळे ज्ञानकोशमंडळाच्या चाल कामावर अनिष्ट परिणाम होई व लोकांकडून हेटाळणी होई हें निराळेंच. लोकांना त्यांच्या गाढ विद्वत्तेविषयी मोठा आदर असला तरी त्यांच्या इतर गोष्टी हास्यास्पद ठरत. त्यामुळे त्यांच्या प्रेक्ष्यतेप्रेण्यास कोणी तयार नसे. त्यांनी अनेक उद्योग हाताळले पण ज्ञानकोशाखेरीज कोणताच यशस्वी झाला नाही, याला कारण वरीलच देतां येईल. ज्ञानकोशाच्या यशाचें सर्वच श्रेय त्यांना देणें न्यायाचें होणार नाही. त्यांच्याबरोबर शेवटपर्यंत कसल्याहि परिस्थितीत तग धरून राहाणारे व त्यांच्याहून जास्त आर्थिक दुःस्थिति सहन करणारे कांही सहकारी मिळाले नसते तर ज्ञानकोश बाहेरच पडताना. हें डॉक्टरांनीहि प्राजळपणें कबूल केलें आहे. पण डॉक्टरांच्या दुःस्थितीची तेवढी जाहिरात झाली. पण याविषयी येथें जास्त लिहिणें योग्य दिसणार नाही म्हणून दुसऱ्या मुद्याकडे वळतो.

ज्ञानकोशाचें कार्य समाप्त झाल्यावर मंडळांत उरलेल्या मंडळींना पुढेहि एकत्र संघटनेनें अपेक्षे बरीव वाङ्मय कार्य करतां येईल अशी कोणतीच योजना निश्चित न झाल्यामुळे १९२८ च्या एप्रिल महिन्यांत मंडळ फुटलें व डॉक्टर एकटेच आपलें 'प्राचीन महाराष्ट्र' संपादनाचें कार्य करूं लागले. या वेळेपासूनच, जे लोकांच्या विशेष पाहण्यांत आले त्या त्यांच्या हालांना सुरुवात झाली. कोणी अनुभवी सहसंपादक किंवा सहकारी जवळ नाही; ज्ञानकोशाची पुस्तके मात्र इतरांप्रमाणेंच त्यांच्याहि वांट्याला जीं आलेलीं तीं विकण्याचें व पुढील पुस्तकांचें प्रकाशन करण्याचें काम साहाजिक त्यांच्या एकट्यावर पडलें; त्यांच्या वाङ्मयदर्यांत किंवा अर्थसंपादनांत त्यांच्या आंगल पत्नीची त्यांना

कधीच मदत नव्हती; उलट घरचा खर्च पाश्चात्य राहणीप्रमाणें मोठा; अशा दुर्भर परिस्थितीमुळेच डॉक्टरांचें उर्वरित आयुष्य कष्टाचें गेलें व याचेंच दृश्य नवीन पिढीनें पाहिलें व साहजिकच त्यानें समाजावर निर्घृणतेचा आरोप लादला. केवळ आपल्या स्वभावदोषामुळे आधींच समाजावर रुष्ट असलेल्या कांहीं शिष्ट मंडळींनीं त्याला भर दिली व 'सदाशिवपेठी संस्कृती'चा वाद उत्पन्न केला.

सारांश, डॉक्टर केतकरांसारख्या अत्यंत बुद्धिमान् आणि कर्तृत्ववान् माणसाची समाजाकडून उपेक्षा होत असली तर ती कां होते याची खरी माहिती मिळवून व सर्वांगीण विचार करून सत्य चिकित्सा होतच नाही. एखाद्यानें सद्धेतूनें—सहानुभूतीनें कांहीं उठवावें व त्याला इतरांनीं उचलून धरावें, असाच प्रकार चालतो. विशेषतः स्वतःस फार मोठे पण उपेक्षित समजणारे अहंमन्यच असा उपेक्षावाद लढवितांना दिसतात. असो.

डॉ. केतकरांनीं आपल्या अभामान्य बुद्धिमतेने आपणांस घालून दिलेले वाङ्मयकार्याचे धडे विसरण्याजोगे तर नाहीतच पण ते कितीतरी गिरविले गेलेले दिसतील. त्यांनींच दिलेल्या करपने—योजने—प्रमाणें चाललेली कोशकार्ये त्यांचीं जिवन स्मारकें होत यांत शंकाच नाही. त्यांचा वारसा त्यांच्या एकाच कुटुंबांत न राहातां सर्व समाजाकडे आला आहे. आज महाराष्ट्र, कोशस्वरूपी उच्च व चिकित्सात्मक साहित्यांत अग्रेसर जो आहे त्याचें श्रेय डॉ. केतकरांना दिलें पाहिजे. आपला महाराष्ट्र पुढें यावा ही त्यांची तळमळ त्यांच्या विरोधी टीकेंतहि दिसे. त्या दृष्टीनें महाराष्ट्रगौरवाच्या बाबतींतील त्यांच्या अतृप्त इच्छा आपण शक्त्यनुसार पार पाडणें आपलें जीवितकर्तव्य आहे असें आम्ही समजतो. दोष ओळखून गुणांची चहा करण्यांत जी तारतम्य तौलनिक दृष्टि आहे तीच आम्ही या लेखांतून अवलंबि शी आहे

महाराष्ट्रांनै त्यांना अद्याप खरे व पुरे ओळखलें नाहीं असाच आमचा सवाल आहे. ती खरीखुरी ओळख होण्यासाठीं त्यांच्याशीं निकट सान्निध्य किंवा परिचय असणारांनींच त्यांचें यथातथ्य स्वरूप स्पष्टपणें समाजापुढें ठेवलें पाहिजे व भ्रामक समजुती नाहींशा केल्या पाहिजेत. त्यांच्या ललित वाङ्मयपेक्षां उच्च साहित्याचा तरुणवर्गांनै अभ्यास केला पाहिजे व केतकरंयुगाला चिरंतन राखिलें पाहिजे.

चिंतामण गणेश कर्वे

—

